

MAGYARSÁGTUDOMÁNYI FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

LYMBUS 2020

Tartalom

- 9 NEUMANN TIBOR
Két levéltárjegyzék 1588-ból (Ismeretlen középkori oklevelek
újkori forrásokban)
- 47 CSAPÓ FANNI – KASZA PÉTER – MAJOROS MÁTÉ
„Álomszerű” haditerv Szapolyai János ellen
- 65 ORBÁN ÁRON
Hans Dernschwam két levele Johannes Oporinushoz
és Hieronymus Wolfhoz: a Zónarász-corvina
és a *Corpus Historiae Byzantinae* kiadástörténetének
fordulatai új megvilágításban
- 83 POSTA ANNA
Csengeri Pál neolatin encomiuma Várdai Istvánhoz (1570)
- 95 KRUPPA TAMÁS
Egy pápai hadbiztos a magyarországi hadszíntéren.
Giacomo Serra jelentései az 1602–1603. évekből
- 149 BÓDAI DALMA
Thurzó György nádor temetésének előkészületei fia naplójában
- 163 HÁMORI NAGY ZSUZSANNA – MONOSTORI TIBOR
„Nélküle semmire, vele mindenre képesek vagyunk.”
Georg Hans von Peblis londoni értekezése Bethlen Gáborról
(1629)
- 181 HORVÁTH MÓNIKA
Egy Rákóczi-familiáris, Fáy (IV.) István levelezése
1633–1639 között
- 215 SZABÓ ANDRÁS PÉTER
Evangelikus lelkészcsaládok emlékei
a tiszolci evangélikus levéltárban (1657–1719)

- 301 BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND
Jacobus Tollius ismeretlen levele második magyarországi útjáról (1687)
- 317 NAGY KORNÉL
Andrea Santacroce bécsi apostoli nuncius 1698. évi kiadatlan levele az erdélyi örmény egyházi viszály kivizsgálása ügyében
- 335 FAJT ANITA
Johann Bruckner nagyszebeni vonatkozású alkalmi költeményei
- 405 TÓTH FERENC
Egy lehetetlen küldetés iratai. A rodostói magyar emigráció utolsó magyarországi beavatkozási tervei az 1755–1757-es évekből
- 449 SOÓS ISTVÁN
Kollár Ádám Ferenc levelei Batthyány Ignác Salesiusnak (1763)
- 471 RAB IRÉN
Göttingeni intrikák. Miért nem lett Benkő József a Göttingeni Királyi Tudományos Társaság levelező tagja?
- 485 BÁNDI ANDRÁS
Két székelyzsombori lelkeszi nekrológ és egy önéletrajz (1792, 1799, 1838)
- 505 DEÁK ESZTER
Csokonai Vitéz Mihály levelei Széchényi Ferencnek és Széchényi Ferencnének. Az előkerült autográf tisztázatok
- 533 VADERNA GÁBOR
Szathmári Pap Zsigmond patrónust keres
- 541 LAJTAI L. LÁSZLÓ
Hunfalvy Pál két ünnepi beszéde a késmárki líceumból (1846)
- 567 ILLYÉS BOGLÁRKA
Két kultúra között – De Gerando Antonina levelei Alfred Dumesnilhez

- 621 CZEFERNER DÓRA
Adalékok a Feministák Egyesülete
nemzetközi beágyazottságához. Schwimmer Rózsa
hagyatékából
- 671 KATONA CSABA
Siker vagy kudarc? Egy nemesség megerősítésének krónikája
a 20. század elejéről
- 699 ORDASI ÁGNES
Egy fiumei városatya útja a magyar nemességbe?
- 727 OROSZ LÁSZLÓ
„Célunk nem valamiféle könyörületes jótékonyági intézmény,
hanem egy kultúrpolitikai akció beindítása.” A „magyar
korona országaiból való német főiskolások egyesületének”
segélykérő felhívása a birodalmi német pángermán körökhöz
(1911, Bécs)
- 761 GILÁNYI MAGDOLNA
Böle Kornél OP prédikációs mutatókönyve
- 777 BERTALAN PÉTER
Csiszárik János – egy vatikáni diplomata naplója
- 807 RAPALI VIVIEN
Kedves Tanár Úr! Fényes Iván Kármán Tódorhoz írt levelei
(1936–1951)
- 831 DÉVAVÁRI ZOLTÁN
Nagy Iván (1904–1972) magyar országgyűlési képviselő,
emigráns magyar politikus iratai (1948–1949)
- 905 SERES ATTILA
A magyar forradalom és a litván egyetemisták
„politikai fertőtlenítése”. A Mikaliūnas-ügy a KGB vilniusi
archívumának dokumentumai tükrében, 1956–1957
- 943 PÁLINKÁS BARNABÁS
Konspirált könyvkiadás. Janics Kálmán levelei
Bíró Friderikának *A hontalanság évei* megjelenésével
kapcsolatban

- 969 JÓNÁS RÓBERT
„Pozsgay elvtárs magatartását (...) el kell marasztalni.”
Egy vizsgálat részletei és tanulságai
- 981 HÁZI BALÁZS – NAGYMIHÁLY ZOLTÁN
„...a magyarság több évszázados perét a nemzet javára
megnyerni”. Szemelvények Püski Sándor hagyatékából

„Célunk nem valamiféle könyörületes jótékonyági intézmény,
hanem egy kultúrpolitikai akció beindítása.”¹

A „magyar korona országából való német főiskolások egyesületének”
segélykérő felhívása a birodalmi német pángermán körökhöz (1911, Bécs)

A hazai szakirodalom az egyetemi és főiskolai hallgatók önszerveződését, a felfokozott nemzeti hevülettől vezérelt diákszervezetek megjelenését többnyire a két világháború közötti időszak keretrendszerében vizsgálja.² A diákságnak a Monarchia összeomlása, illetve az 1918/19-es forradalmak és a trianoni országvesztés ellenhatásaként bekövetkező, a szélsőjobb előretörés szimptomájaként értelmezett politikai természetű mozgolódása azonban – különösképp áll ez az etnikai veszélyeztetettség közösségformáló ereje révén kibontakozó hazai *sváb egyetemi mozgalom*³ esetében – némileg korábbra, az első világháborút megelőző nemzetiségpolitikai küzdelmekre nyúlik vissza. Ez volt az az időszak, amikor előbb az erdélyi szászok kezdtek céltudatos német önvédelmi politikába (a kiegyezés és az Erdéllyel újra megvalósult, őket veszélyérzettel eltöltő unió következtében), majd alig valamivel később, a századforduló táján, a délvidéki (bácskai–bánáti) svábok – egy meglehetősen szűk – értelmiségi rétege is hozzáfogott a politikai önszervezéshez.

E sváb „deutschnational” irányzat az e téren már előbbre járó erdélyi szászokkal való kézenfekvő kapcsolatfelvétel mellett külső (nagy-német és nagyosztrák) körökre is támaszkodott. Ugyanakkor két, az öntudatos hazai németek szemében kimagasló tekintélyű szellemi vezér támogatását is bírta. Az egyikük Edmund Steinacker,⁴ a pángermán kapcsolata miatt a magyar országterületről lényegében kiutált újságíró, mérnök, gazdasági szakember, és 1875-től a magyar országgyűlésbe két erdélyi szász kerületből négy-szer is megválasztott képviselő. Ő a századforduló idején politikai/szervezési tekintetben volt a német mozgalom sűrű eminenciása, és nem mellesleg Ferenc Ferdinánd,

¹ A cím az alább közlésre kerülő programirat egyik kulcsmondatának tekinthető.

² LADÁNYI, 1979; LADÁNYI, 1995; Az egyes diákszervezetekkel foglalkozó mélyfúrások közül lásd UJVÁRY, 2010; KERESZTESZKI, 2012; SZÉCSÉNYI, 2009.

³ A témának – egészen szűk, speciális volta okán – jóformán nincs magyarországi irodalma, így a sváb hallgatói önszerveződéssel kapcsolatosan főként a második világháború után délkelet-európai otthonukból távozni kényszerült (a magyarországiak mellett jugoszláviai és romániai), ún. dunai svábok neves személyiségeitől származó visszaemlékezések, a kitelepítettek és menekültek emlékezetkultúrájának ápolására hivatott szervezetek sajtótermékei és egyéb kiadványai, valamint a velük való tudományos foglalkozás letéteményese, a tübingeni Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde jelentik a legkézenfekvőbb támpontot. Az intézet (a továbbiakban: IDGL) munkatársának, Fata Mártának ezúton mondok köszönetet segítségéért.

⁴ GRONWEG, 1941; STEINACKER, 1963; MADARAS, 1964; TOKODY, 1997.

a nemzetiségi kérdésben kevésbé magyarbarát trónörökös legbelsőbb körének tagja. A másik személy Adam Müller-Guttenbrunn,⁵ az „Erzschwab”-nak is nevezett bánati sváb származású író, aki számos történelmi témájú regényt alkotott, melyekben piedesztálra emelte a 18. században betelepülő, verejtékes munkával megkapaszkodó, saját erejéből felemelkedő, javait nem ajándékba kapó, hanem magának kikaparó, s ezért büszke és jogaira kényes sváb paraszt toposzát. Ő tehát szépirodalmi eszközökkel terjesztette a német népi öntudat programját. A 19. század végén – önkéntes száműzetésben – már mindketten Bécs környékén éltek: Steinacker Klosterneuburgban, Müller-Guttenbrunn pedig Weidlingben. Személyük nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Bécs gravitációs pontja legyen az öntudatos magyarországi német ifjaknak.

A hazai német mozgalom elindítói hamar felismerték, hogy a népiségi harc elengedhetetlen előfeltétele egy céltudatos és elkötelezett fiatal értelmiségi réteg kitermelése. A feladat világos volt: e reménybeli új generációval már az egyetemi éveik során kapcsolatot kell létesíteni, szisztematikusan fel kell készíteni őket nemzeti hivatásukra, át kell adni nekik bizonyos ideológiai és egyben gyakorlati-szervezési ismereteket. Mindeközben természetesen meg lehet szűrni és a kívánatos irányba terelni őket: a jövő népi vezérkarát. A sváb s egyben az össznémet célok iránt fogékony fiatalok összegyűjtésére és hatalmas energiáik kanalizálására a századfordulón került sor. 1899-ben Bécsben (Steinacker és Müller-Guttenbrunn gyámkodása mellett) megalakult a „*Vereinigung deutscher Hochschüler aus den Ländern der ungarischen Krone*”. Az egyesület megalakulásához köthető legfontosabb dokumentumokat ismerjük (alapszabály, esküszöveg, a megalakulást közzétevő nyitó-felhívás), így szellemiségéről és első megnyilvánulásairól egyaránt pontos képpel rendelkezünk.⁶

Mindezekből az egyesület működési területét alapjában meghatározó, világos politikai háttértöltet olvasható ki. Fáradhatatlan áldozatkészség a német ügy szolgálatában, aktív közreműködés az összetartozás-tudat és a népközösség érzületének fölélesztésében, rendíthetetlen eltökéltség a német nemzetiségi mozgalom kiépítésében. Ugyanakkor felelősségérzet is, vagyis a feladatok bátor föl vállalása annak érdekében, hogy a korábban az „elnemzetietlenedés” (értsd: az elmagyarosodás) útjára lépett sváb értelmiség helyett egy, a német ségére büszke új elit vegye kezébe „saját véreinek” fölemelését.

⁵ MÜLLER-GUTTENBRUNN, 1927; ROGL, 1943; WERESCH, 1975.

⁶ Az egyesület alapszabályának szövegét lásd Aufruf! *Deutsches Tagblatt für Ungarn*, 1902. november 23., 2. (A felhíváshoz csatolva az alapszabály-kivonat.) A német nyelvű esküszöveget közli SENZ, 1972/73, 166. Az „1900. márciusában” datálással ellátott felhívást a korabeli magyar sajtó heves felháborodással fogadta, ám a nacionalista indulatok felkorbácsolását lehetővé tevő szemelvényeken túl teljes szövegét („hű fordításban”) csak egyetlen lap közölte. Lásd: Magyarellenes diák-szövetség Bécsben. *Pesti Hírlap*, 1900. március 19., 1. A hallgatói egyesület létét a magyar szakirodalom (az első világháborút megelőző német nemzetiségi mozgalom kontextusában) többnyire egymondatos utalással nyugtázza, az első bővebb feldolgozás az egyesület működésével és hazai fogadtatásával kapcsolatban épp most áll megjelenés alatt a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, valamint a Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség által közösen vitt, s Ujváry Gábor által irányított „Trianon és a magyar felsőoktatás” kutatási projekt immár harmadik konferenciájának anyagát tartalmazó kötetben. Vö. OROSZ, [megj. alatt]. E tanulmányban kiemelt szerepet kap az a nagy jelentőségű forrás, melynek teljes terjedelemben való közlésére e helyütt nyílik most lehetőség.

A hallgatói szervezet által a német népközösség gondolata jegyében fogalmazott felhívás 1900 tavaszán bejárta az egész Kárpát-medencét, élénk sajtóvisszhangot és a magyar nacionalizmus heves reakcióját kiváltva. A nemzetiségpolitikai harc azonban nem csupán a nyilvánosság előtt, a konfrontáció nyílt felvállalásával zajlott: a „Vereinigung” a megfigyelők szeméi előtt gondosan rejtett, igen hatékony háttér-, illetve aprómunkát is végzett. Különösen a tagság elsődleges kibocsátó közegében, a Bánát és a Szerémség német településtömbjeiben.⁷ Ez magában foglalta a népi öntudatra ébresztő felvilágosítás és propaganda minden szegmensét, köztük a német falvak kulturális gondozását, könyvekkel, népkönyvtárakkal ellátását, a nemzeti büszkeségre okot adó német személyiségekkel kapcsolatos megemlékezések és ünnepek szervezését, a Délvidék német lapjaiban informátorként vagy cikkíróként való közreműködést, továbbá felhívások, röplapok kiadását és terjesztését, vagy épp jogsegélyezést és titkos aláírásgyűjtő akciók lebonyolítását (például a veszélyeztetett német iskolák megőrzése érdekében).⁸ Az öntudatos német egyetemisták által az egyszerű sváb parasztság körében végzett terepmunkát jó okkal rokoníthatjuk azzal az egy nemzedékkel későbbi német hallgatói kirajzással, ami majd „Wandervögel-mozgalom”⁹ néven lesz közismert az 1930-as években; igaz, akkor már erősen megváltozott politikai és ideológiai háttértartalommal (nemzeti-szocializmus).

A szabad mozgásukban nem gátolt egyetemisták aktív közreműködésével számos, a magyar hatóságok által uszítóan nyilvánított és betiltott, a német mozgalom által ugyanakkor kitörő lelkesedéssel fogadott, politikailag remekül hasznosítható propagandaanyag került be az országba, s vált széles körben ismertté. Köztük volt Müller-Guttenbrunn *Götzendämmerung* [*Bálványok alkonya*] című, 1907 őszén napvilágot látott – egyértelműen politikai motivációjú – regénye, amely az 1905/06-os kormányzati válság idején játszódik, nem is titkolt ellenszenvvel körbejárva Magyarország erkölcs-

⁷ A tagság mintegy 90%-a szerémségi német településekről való. Mint az alább közlésre kerülő forrás szerzője keserűen panasolja, a Bácska, Baranya és Tolna megyék, a Bakony, a Vértes, a Budai-hegyvidék és a Szepesség német tömbjei jóformán elérhetetlenek a hallgatói egyesület számára.

⁸ SENZ, 1977, 202–212.

⁹ A nemzetiszocialista időszakban a németországi egyetemi hallgatók – nyári szüneteikben – szervezett, de nem hivatalos keretek közt zajlott, a célszállal nem egyeztetett, ezért titkos „országszolgálati bevetéseken” [Landesdienstleistung] vettek részt a délkelet-európai, köztük magyarországi német településterületeken, s ennek során felvilágosító, nemzeti öntudatra ébresztő tevékenységet folytattak, mindezt valami fedőtevékenység, leginkább tudományos projekt végzésének álcája mögé rejtve. A magyar hatóságok szinte vadásztak rájuk, többségüket hamar kiszuppolták az országból. RÁNKI–PAMLÉNYI–TILKOVSKY–JUHASZ, 1968, 182–183. (74. sz. forrás: Mackensen követ jelentése, 1936. december 8.) – Az egyetemisták igen alapos felkészítéséről, a munkaterületekre vonatkozó beosztásukról, a munkatervükről (a legfontosabb prioritásokkal), a kapcsolattartásukról, a patronáló szervezetek földrajzi alapú csoportosításáról, a várható eredményekről lásd Staatsarchiv Würzburg, Bestand RSE, I 30g 113, Kurt Marschelke–Auswärtiges Amt/Kulturabteilung (Halle, 1935. május 31.) és Bericht von Marschelke (Halle, 1935. június 25.); továbbá uo., Bestand RSE, I 30g 115/1, Plan über die Ausgestaltung der Deutschtumsarbeit der Deutschen Studentenschaft in Südost-Europa (Volker Dick, dát. nélkül.). A felkészítést végző intézményekkel (egyebek mellett a müncheni „Südost-Institut”) illetve a különféle birodalmi ifjúsági szervezetekkel (így a vándormozgalomban részt vállaló nemzetiszocialista leányszervezettel, Bund Deutscher Mädel–BDM) történő együttműködés kapcsán OROSZ, 2014, 46.

telennek és tarthatatlannak beállított közállapotát.¹⁰ Hasonlóan provokatív hatású volt az a „Vereinigung” által 15 ezer példányban szétterített 1907-es propagandairat – a fedlapiján mezőgazdasági gépek katalógusának álcázott füzetecske –, mely kérdés-felelet játék formájában próbálta elősegíteni a német parasztság nemzeti öntudatra ébresztését (*Deutschungarischer Katechismus*).¹¹

Az egyesület élén egymást naptári évenként vagy épp szemeszterenként váltó elnökök¹² irányítása alatt a tagság felfokozott nemzeti lelkesedése nyomán mind nagyobb figyelem helyeződött az egyes német településtömbök nemzetiségpolitikai helyzetére, illetve az ezzel kapcsolatos történeti és politikai kérdések napirenden tartására. Tanúsítja ezt az általuk szervezett számos előadás és rendezvény – melyekre Steinacker és Müller-Guttenbrunn mindig meghívót kapott¹³ –, s persze az is, hogy állandó kapcsolat létesült a Bécsben jelen lévő pángermán eszmeiségű, illetve a német népelem védelmének ügyét felkaroló szervezetekkel (Deutscher Schulverein, Alldeutscher Verband). A „Vereinigung” emellett betagozódt az osztrák császárvárosban a hazai németség nemzeti öntudatra ébresztése és átfogó politikai mozgalmának kiépítése érdekében szerveződő, „deutschnational” eszmeiségű politikai hálózatba is.¹⁴ 1907 óta működött Bécsben a „Schwabenverein” (Verein der Banater Schwaben in Wien),¹⁵ majd az év tavaszán egy másik, politikai téren jóval aktívabb, radikális egyesület is létrejött. A „Verein zur Erhaltung des Deutschtums in Ungarn” (VDU) – megszületéséről a *Pester Lloyd* is beszámolt¹⁶ – az osztrák Schönerer „deutschnational” és „alldeutsch” eszméinek követőjeként a magyarországi németség népi állományának megóvása és nemzeti öntudatának felébredtése mellett további fontos céljának tekintette a mintegy 350 ezernyi

¹⁰ A regény keletkezéstörténetéhez és politikai motivációihoz: WINDISCH, 1966.

¹¹ *Müller & Hagemann Fabrik landwirtschaftl. Maschinen. Neue Patent-Dampfdreschmaschinen, Elevatoren, Rebeinsäemaschinen, Gras- u. Getreidemäher etc.* Wien, D. n. [1907.] Kiadva: STEINACKER, 1959. A katekizmus készítője, Otto Hermann Krause, a magyar pénzügyminisztérium hivatalnok, már 1905 óta kapcsolatban állt Edmund Steinackerral, ami 1907/08 fordulóján – nyilván a katekizmus kiadása körüli szervezőmunka miatt – vált kifejezetten intenzívvé. Közel 40 levele maradt fenn. IDGL, Steinacker-hagyaték, III. (10 db); V. (1 db); XXX. (27 db).

¹² Részletesebb információk nélkül – pusztán működésük időpontjának feltüntetésével – listát közöl róluk OBERKERSCH, 1960.

¹³ A Steinacker-hagyatékban megtalálhatók ezek a meghívók. Lásd továbbá SENZ, 1977, 205. (46. lábjegyzet). A hagyaték számos más területen is bizonyítja Steinackernek a hallgatói egyesülettel való intenzív kapcsolattartását. Mintegy 80 db, az egyesület különböző funkcionáriusai által írott levél található benne, többnyire szétszórta, az állomány különböző fondjaiban: I. (Südungarn I. Berichte, Briefe, verschiedene Schriftstücke und Zeitungsausschnitte 1901–1925); IV. (Alldeutscher Verband 1897–1921. Korrespondenz und Tagungsprogramme); XV. (Siebenbürgen); XXX. (Budapest–Wien II.); XXXI. (Verschiedenes: Briefe, Manuskripte); XXXIV. (Briefe aus dem Banat I.); XXXVI. (Briefe aus dem Banat II.).

¹⁴ A Bécs vonzaskörzetében szerveződő magyarországi német mozgalmi háló jelenlétére rámutat TILKOVSKY, 1989, 29.

¹⁵ BRITZ, 1957.

¹⁶ Verein zur Erhaltung des Deutschtums in Oesterreich [a cím hibás, helyesen: in Ungarn – O. L.], *Pester Lloyd. Abendblatt*, 1907. március 12., 4. – A budapesti német nyelvű napilap a bécsi egyesület Magyarországra küldött felhívását látva azonnal veszélyt kiáltott: Die pangermanische Agitation in Ungarn. *Pester Lloyd. Morgenblatt*, 1910. május 13., 4.

németnek otthont adó Nyugat-Magyarország elszakítását és az osztrák birodalomfél-
hez csatolását.¹⁷ Az egyesület – harcos elnöke, Josef Patry¹⁸ és lapja, az 1912 óta megje-
lenő *Deutsch-Ungarn* révén – az érdekképviselő kimondottan konfrontatív irányát
képviselte. A magyarországi sváb politikai élet bécsi kvartettjének negyedik csápjá pe-
dig az 1911-ben – az egyetemi ifjúság hathatós közreműködése nyomán – létrehozott
„Deutschungarischer Kulturrat” volt.

Ez utóbbi szervezet megszületéséhez vezető út fontos mérföldköve lesz az alább
közlésre kerülő forrás. A bécsi hallgatói egyesület tevékenységének (az alapvetően poli-
tikai célzatú propagandatevékenység mellett) egy másik fontos szegmensét alkotta az a
széles körű szervező és előkészítő munka, mely a tehetséges délvidéki sváb gyermekeket,
alapszintű tanulmányaik végeztével, a magyarosítási tendenciáknak sikeresen ellenálló
erdélyi szász középiskolákba igyekezett irányítani. Az ötlet maga – amelynek inkább
spontán, mint szervezett előzményei még az előző évszázad végére nyúlnak vissza, ám
megfelelő anyagi eszközök híján a paraszt szülők nem tudták azt finanszírozni – az
egyesület 1907-es indiai (Szerémség) nyári gyűlésén nyert kidolgozást. Eszerint költsé-
geik fedezésére a kiválasztott diákok ösztöndíjat kapnának, s valamelyik erdélyi szász
gimnázium mellett akár még egy „délvidéki sváb diákotthon” (Konvikt) létesítése is
szóba jöhetne. Mindezt fedezni egy alapítványból lehetne, melyet az ügyet felkaroló
hazai német települések tartósan finanszíroznának. A lelkesedést hűen tükrözi, hogy
már magán a gyűlésen is sikerült egy jelentősebb összeget a célra összekalapozni India,
Ruma, O-Pazova, Vinkovci, Jarmina, Bulkesz, Hódság, Bresztovác, Pancsova, Zimony,
sőt Belgrád jelen lévő képviselőitől.¹⁹

Ám ha nem egyszerűen „valamiféle könyörületes jótékonyági intézmény, hanem
egy kultúrpolitikai akció beindítása” a cél, mely végül a feltartóztathatatlan elmagya-
rosodástól megmentett új, német szellemiségben kinevelt értelmiségi réteget adhat a
mindeddig magára hagyott sváb paraszti tömegeknek,²⁰ akkor ennél szélesebb körű
összefogásra, a Magyarországon kívüli, elsősorban német birodalmi pángermán körök
csatlakozására is szükség van. Kimondottan nekik szólt, az ő áldozatvállalásukat kívánta
felébreszteni a hallgatói egyesületet 1910-ben elnöklő Stephan Kraftnak²¹ a magyar-

¹⁷ PATRY, Josef: Westungarn zu Deutsch-Österreich. *Alldeutsches Tagblatt*, 1906. június 17., 1.

¹⁸ Az egykori bécsi népiskolai tanár érdemeit („Wegbereiter des Heimkehrs des Burgenlandes”) ma emléktábla őrzi az osztrák fővárosban, egykori Schulgasse-i lakóháza falán.

¹⁹ IDGL, Steinacker-hagyaték, XXX. 113, Stephan Kraft levele Steinackerhez, India, 1907. augusztus 3. A gyűlésről az egyesület jegyzője, Ernst Waidl ad Steinackernek alapos beszámolót szeptember 10-i leve-
lében, amelyből részletesen idéz: SENZ, 1977, 208.

²⁰ Az idézett gondolat az alább közlésre kerülő „Denkschrift” egyik kulcsmondatának tekinthető: „Nicht etwa eine mitleidige Wohlfahrtseinrichtung, sondern eine kulturpolitische Aktion soll eingeleitet werden, die berufen ist, in einem niedergedrückten deutschen Volkskörper lebendige, befreiende Kräfte zu wecken, ihn mit Wehr und Waffen zu versehen.”

²¹ A szerémségi paraszti közegekből származó Stephan Kraft (1884–1959) a bécsi egyetemen szerzett jogi doktorátust, eközben aktív, sőt meghatározó jelentőségű tagja volt a birodalom magyar feléből való német ajkú hallgatókat tömörítő egyesületnek, melyet az 1909/10-es tanév tavaszi félévében ő elnökölt. 1918 őszén a Bleyer Jakab-féle integritásvédő, s ezért az autonómiatörekvéseket elutasító Németmagyar Néptanács ellenében az erdélyi szász Rudolf Brandsch által vezetett, autonomista irányvonalú Magyar-

országi német népi öntudat kifejlődésének lassúságát megmagyarázó, s a meglévő adottságok fényében az előremenekülés útját felvázoló 12 oldalas programirata. A rendkívül jól megírt, érvrendszerében kimondottan koherens és racionális, mégis mindvégig emocionális húrokat pengető s a „völkisch” retorika bevett fordulataival élő szöveg magán hordozza a magyar hatóságok fokozott figyelmét kijátszani képes konspirációs szabályok alapos ismeretét, ugyanakkor olyan, nyilvánvalóan bizalmas kezelésű információkat oszt meg, amelyeket – mint utalás is történik rá – még saját honi néptársaik előtt is titokban kell tartani. Mindez, valamint a kért anyagi támogatás felhasználásának konkrét példák révén történő szemléltetésekor az osztrák–magyar közös pénz helyett a német birodalmi fizetőeszköz használata egyértelművé teszi a „Denkschrift” célközönségét. Azt is, hogy milyen szűk volt e beavatott közeg, és azt is, hogy a közös monarchia határain kívüli körre kell gondolni. Tovább erősíti a célközönségre vonatkozó feltételezést a szöveg ama gondolata, amely arról győzköd, hogy az áldozatkész segítség nem csupán a magyarországi németiség, de akár Berlin számára is óriási nyereséggel jár. „A sváb kolonisták csodálatos népi ereje, [...] megszabadítva az idegen bűvölet alól és saját nemzeti célok mentén befogva, fölöttébb erős támaszt nyújt a német kulturális és gazdasági befolyás kiterjesztéséhez a Duna-medencében, s egyben a legjobb biztosítékot arra, hogy Magyarország tartósan a német hatalmi tömbhöz kötődjön, a magyarok pedig a Bismarck-féle német–magyar sorsközösség-gondolat jegyében a szlávok ellen forduljanak.”

A „Denkschrift”-et, mely a hallgatói szövetség által gondosan feltérképezett szűk támogatói körnek szólt, kinyomtatták ugyan, mégsem beszélhetünk nagy példányszámban előállított, a széles nyilvánosság számára szabadon hozzáférhető nyomdai termékről. Azonnal világossá válik ez a fedlapjára pillantva, ahol az „Als Manuskript gedruckt” kitételrel együtt (a nyomaték végett aláhúzva) ez szerepel: Streng vertraulich! Nicht für die Presse! A szöveg az eredeti helyesírás szerint – a javításokat jelezve – kerül közlésre. A kiemelt szövegrészeket az eredeti (fraktúr) tipográfia is megkülönböztette. A forrást e sorok írója egy épp megjelenés alatt álló, terjedelmes tanulmányában szélesebb politikai kontextusba helyezte, különösen nagy figyelmet fordítva annak korabeli

országi Német Néptanácshoz csatlakozott, s annak újvidéki kirendeltségét vezetve a Budapest iránti hűség helyett hamar a délszláv alternatíva követőjévé vált. Az impériumváltás után a háromfelé szakított „donauschwab” közösségnek – ahogyan a csonka Magyarországon Bleyer és Romániában Kaspar Muth – Jugoszláviában ő lett a vezetője. Kraftnak az 1922-ben alapított, s a választásokból mindig parlamenti pártként kikerülő (majd a kormánykoalícióhoz csatlakozó) „Partei der Deutschen” irányítójaként komoly szerepe volt abban, hogy a jugoszláviai német közösség hamar erős, összekovácsolt és az öngazgatás gondolatára érett állapotba került, ugyanakkor a korábbi magyar tradíciókkal végleg leszámolva az új állam iránt lojális magatartást tanúsított. Mérsékelt, polgári irányvonálú politikusként szembement a nemzetiszocialista „megújulás” híveivel, ezért Berlin kívánságára 1939-ben háttérbe szorították. A második világháború után előbb Ausztriába menekült, majd 1949-ben az NSZK-ba költözött, ahol hazájukból elűzött honfitársai a „Landsmannschaft der Deutschen aus Jugoslawien” elnökévé választották. HAMM, 1959; ANTOLOVIĆ–GEIGER, 2015.

receptiójára.²² Annyit azonban e helyütt is szükségesnek látszik rögzíteni, hogy a Stephan Kraft által összeállított emlékirat alapteóriája, s vele együtt a hallgatói egyesület léte, tevékenysége nemcsak kulturális, de politikai tekintetben is nagy fontossággal bírt. Ám még nagyobb volt a jövőbe mutató hatása. A népi öntudatukban mindaddig visszamaradt dél-magyarországi svábok e fiatal értelmiségi rétege valódi szellemi elitté emelkedett, felismerte a maga felelősségét, és beleszólást követelt népe sorsának alakításába. Erre ugyan érdemben már csak 1918 után kerülhetett sor, amikor az impériumváltás mellett a nemzetiségi vezérkarban is váltás – generációváltás – zajlott le, és az ekkor beérő, harcosabb, a népi elkülönülésre és önszerveződésre nagyobb súlyt helyező sváb politikai garnitúra lépett atyái örökébe. Legalábbis a magyar múlttal szakító délszláv és román utódállamokban, mert a csonka Magyarország német nemzetiségi mozgalmában majd csak az 1930-as évek közepére tör utat magának a feltörekvő radikális fiatal generáció, csupán ekkor leszámolva a dualizmus korából megörökölt „hungarus” és „deutschungar” identitással. A mintát azonban ők is a századfordulón szerveződő, a német öntudatot büszkén felvállaló fiatal értelmiségi körtől, részben az itt tárgyalt német hallgatói egyesülettől kapják.

²² OROSZ, [megj. alatt].

Forrás

„A magyar korona országaiból való német főiskolások bécsi egyesületének”
Stephan Kraft által készített emlékirata

Bécs, 1911

WWU Bibl, NLAmmann 1624

Denkschrift

über die Möglichkeit, die deutschungarische studierende Jugend
einer fernerer Magyarisierung zu entziehen

Streng vertraulich!
Nicht für die Presse!

Wien, im Feber 1911.

Als Manuskript gedruckt

Der neue Minotaurus.²³

Wie das Volk einst von Athen,
Fortgeschleppt nach Kretas Strande,
Jährlich in verruchte Bande
Seine Kinder mußte sehen,
Um des Minotaurus Wüten
Ekle Sättigung zu bieten:
Also fordert Jahr für Jahr
Unsre Jugend der Magyar,
Daß entfremdet eignem Herde
Sie des Götzen Spielzeug werde. –
Und Ihr duldet solchen Hohn?
Habt dafür nicht einmal Tränen?
Oder wartet Ihr gleich jenen
Erst auf einen Königssohn?

„Xenien aus und für Ungarn”.
Unbekannter Verfasser. Leipzig 1842.

²³ A költemény eredetileg Eduard Glatz – névtelenül megjelent – kötetében látott napvilágot: [GLATZ], 1842, 51.

Die „Vereinigung deutscher Hochschüler aus den Ländern der ungarischen Krone in Wien“, die im Jahre 1900 von schwäbischen Hochschülern aus Südungarn und Slawonien ins Leben gerufen wurde,²⁴ stellt die erste bedeutsame Vereinsgründung dar, in der die allmähliche nationale Selbstbesinnung der schwäbischen Kolonisten in Südungarn zum Ausdruck gelangte.²⁵ *Diese Vereinigung betrachtet es als Ehrenpflicht, die Aufmerksamkeit weiterer Kreise des deutschen Stammvolkes auf die geistige und politische Notlage des um seine Existenz ringenden ungarländischen Deutschtums zu lenken.*

Wohl hat die verhältnismäßig junge völkische Bewegung seit der Gründung unserer Vereinigung und nach den ersten Anzeichen des Erwachens der Deutschungarn um die Wende des Jahrhunderts manch schöne Fortschritte gemacht. Deutsche Zeitungen und Zeitschriften wurden gegründet.²⁶ Eine wertvolle nationale Literatur, deren Grundstock die von tiefinnerlicher Liebe zu Volkstum und Heimat getragenen Werke des warmherzigen Banater Schwaben: Adam *Müller-Guttenbrunn* bilden, ist im Entstehen begriffen. Ja, sogar eine politische Organisation wurde mit unendlichen Schwierigkeiten in der Gestalt der „Ungarländischen deutschen Volkspartei“ geschaffen,²⁷ dank dem unermüdlichen Eifer hervorragender Männer, namentlich des Nestors der deutschen Bewegung in Ungarn: Edmund *Steinacker* und des verdienstvollen Parteiführers: Dr. Ludwig *Kremling*.²⁸

Leider aber steht die Vereinigung noch immer als einziger Verein von ungarländischen Deutschen mit umfassenden völkischen Zielen da und auch sie kann nur auf österreichischem Boden existieren. Es war darum sehr zu begrüßen, daß sich vor vier Jahren die Wiener Freunde des ungarischen Deutschtums zu einem „Verein

²⁴ Valójában a hallgatói egyesület alakuló közgyűlésére került sor 1900. január 21-én Bécsben, a Mühlgasse 9. sz. alatti Plechers fogadóban, melyen 18, a császárvárosban tanulmányait folytató dél-magyarországi sváb fiatal vett részt, s választotta a szervezet első elnökévé Adolf Wetzl mérnökhallgatót. A formai megalkulás még az előző év végén, 1899. december 15-én megtörtént, amikor az osztrák hatóságok engedélyezték a (44 paragrafusba foglalt) egyesületi alapszabályt. (Az egyesület céljainak, a megvalósításuk érdekében használandó eszközeinek, a rendes, illetve rendkívüli tagság feltételeinek, illetve a tagok, támogatók és jötevők befizetéseinek tisztázásán túl a 44. § kimondja: „Valamennyi tagnak árja német származásúnak kell lennie.”) – Az egyesület céljairól s az öt mozgató szándékokról az alapvetően technikai és szervezési kérdésekkel foglalkozó statútumoknál jóval többet mondó eskü szövegét lásd SENZ, 1972–1973, 166.

²⁵ A sváb hallgatói egyesület mellett létezett egy másik, az erdélyi szász településterületről való bécsi főiskolásokat tömörítő szervezet is („Verein siebenbürgisch-sächsischer Hochschüler”), mely már néhány évvel korábban, 1894-ben megszerveződött. A két magyarországi német hallgatói csoport között hamar igen jó kapcsolat alakult ki, így azok tagjai egymás rendezvényeit is előszeretettel látogatták, s közös összejöveteleket, ünnepségeket is szerveztek. Die Sylvesterfeier der Sachsen und Schwaben in Wien. *Deutsches Tagblatt für Ungarn*, 1901. január 6., 3., továbbá WINDISCH, 1965, 31.

²⁶ A hazai német sajtóról áttekintést ad: SEEWANN–PORTMANN, 2018, 148–152. A téma nélkülözhetetlen adattárjai RÉZ, 1935; RÓZSA, 2001–2003.

²⁷ Az 1906-ban, a bánáti Versecen megalakult Magyarországi Német Néppárt kapcsán lásd WINDISCH, 1965, 51–58; SCHÖDL, 1974–75; SENZ, 1977, 98–115; SENZ, 1990, 169–176; SENZ, 1994, 58–63. – Legújabbán SEEWANN, 2015, II. 132–141. – A párt céljaihoz lásd Programm der Ungarländischen deutschen Volkspartei. *Deutschungarischer Volksfreund*, 1907. március 15., 1–2. Kiadva: SCHMIDT, 1939, 140–142.

²⁸ Ludwig Kremling (1861–1930) kapcsán: PETRI, 1992, 1035–1036; SENZ, 1980.

zur Erhaltung des Deutschtums in Ungarn” zusammenschlossen. – Der Verein sucht die Hilfsbereitschaft für die bedrängten Volksgenossen in Ungarn zu wecken, indem er bestrebt ist, die Aufmerksamkeit des deutschen Volkes in Österreich und im Reiche auf die Vorgänge in Ungarn zu lenken, die lebenswichtige deutsche Interessen und die völkische Existenz von 2½ Millionen Deutschungarn²⁹ in hohem Maße bedrohen. – In Ungarn selbst wird die Gründung eines großen deutschen Schutzvereines, dessen wir so dringend bedürften, noch auf lange Jahre hinaus unmöglich bleiben. Es liegt das an der deutschfeindlichen und willkürlichen Handhabung der politischen und Verwaltungsgesetze, wie dies die Geschichte der deutschen Theater in Ungarn, des deutschen Schulwesens und der jungen ungarländischen deutschen Volkspartei auf Schritt und Tritt dartun. – So sieht sich unsere akademische Körperschaft noch immer gezwungen, in die Lücke zu treten und ihre bescheidenen Kräfte jenen großen nationalen Belangen zu widmen, deren Pflege nicht in den Bereich spezifisch politischer Arbeit fällt. Wir haben da das Erziehungs- und Bildungswesen im Auge und eine Frage aus diesem Komplex ist es, die uns Anlaß gibt, an weitere Kreise unserer Nation, vor allem draußen im Mutterlande, heranzutreten.

Aus dringend gebotener Vorsicht (Aufreizungsprozesse usw.) durfte dies nicht in voller Öffentlichkeit durch die Presse geschehen und ebensowenig durch unseren Jahresbericht, da dieser in der Heimat kreist, wo es gar nicht selten ist, daß selbst Brüder in verschiedenen nationalen Lagern stehen. Die Tatsache ist nachgerade schon genügend bekannt, daß die Magyaren, denen nach dem Zusammenbruche des deutschfreundlichen, absolutistischen Regiments im Jahre 1866 Ungarn überantwortet wurde, in den letzten Jahrzehnten im Widerspruch mit allem Recht und Gesetz das deutsche Schulwesen im engeren Ungarn vollständig vernichtet haben. Die schwäbischen Kolonisten, die in der Hauptsache noch ein reines Bauernvolk ohne Führer und Vorkämpfer sind und deren Großteil erst unter der Regierung Kaiser Josef II. (1780 bis 1790) eingewandert war, konnten dem Bruche des Nationalitätengesetzes³⁰ nicht wehren, welches dem Staate die Verpflichtung auferlegt, Sorge zu tragen für die Erziehung der Jugend *aller* Nationalitäten in ihrer Muttersprache,³¹ bis zur Schwelle der Hochschule, also auch *deutsche Mittelschulen* zu erhalten. Und heute besteht in dem engeren Ungarn kein einziges deutsches Gymnasium, keine einzige deutsche Realschule mehr, obwohl es deren noch am Anfange der Sechzigerjahre 18 gab. Von dem Verfall des Volksschulwesens ganz zu schweigen! Eine Ausnahme hievon bilden nur die 230.000 Sachsen in Siebenbürgen, deren festgefügtter nationaler Organisation, die in ihrer jahrhundertlangen staatsrechtlichen

²⁹ A történeti Magyarország utolsó, 1910-ben lebonyolított népszámlálása 1 903 357 magát német anyanyelvűnek valló állampolgárt írt össze (a népszámlálás az anyanyelvre kérdezett rá), e szám Horvát-Szlavónország adataival együtt is csak 2 037 435 főre módosul. NÉPSZÁMLÁLÁS, 1912, 5* és 36*.

³⁰ Az 1868. évi XLIV. tc., a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában. Szövegét lásd KEMÉNY, 1952, 162–167.

³¹ A törvény 17. §-a szerint az állam köteles „az állami tanintézetekben a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a *bán bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általuk lakott vidékek közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik.*” A felsőfokú tanintézményeket arra kötelezték, hogy „az országban divatozó nyelvek és azok irodalmi számára” tanszékeket állítsanak fel (18–19. §).

Sonderstellung (bis 1876) wurzelt,³² und kirchlicher Autonomie es neben dem großen völkischen Opfersinn, der diesen deutscher Stamm auszeichnet, zu danken ist, daß ihr Schulwesen trotz aller Stürme deutsch blieb und heute in mustergültiger Verfassung dasteht. – *An diesen deutschen Bildungsstätten könnte und mußte sich das Schwabentum geistig und völkisch aufrichten.*³³ – Von ihnen kann am sichersten eine Belebung des deutschen Bewußtseins und Nationalstolzes unter unseren schwäbischen Bauern ausgehen, die ihnen die Befreiung von der erdrückenden Umklammerung durch Magyaren und Pseudomagyaren eigenen Blutes bringen mußte. Leider aber sind die Beziehungen zwischen sächsischen und schwäbischen Volkskreisen so unvollkommen, die gegenseitige Kenntnis so gering, die Entlegenheit Siebenbürgens so groß, das die musterhaften deutschen Gymnasien in Siebenbürgen, welche die wertvollsten Kulturinstitutionen und die beste völkische Rüstkammer des ganzen ungarländischen Deutschtums darstellen, noch Jahrzehnte oder auch für alle Zeiten auf eine Beschickung durch schwäbische Bauernsöhne warten könnten, wenn nicht einsichtige hochherzige nationale Kreise der Schwerfälligkeit und Verwirrung unseres im Kerne tüchtigen Bauernvolkes zu Hilfe eilen. Außer diesen schon schwer ins Gewicht fallenden Schwierigkeiten ergibt sich noch eine, welche den vorhergesagten an Schwergewicht nicht nachsteht: die Mehrkosten einer deutschen Erziehung in Siebenbürgen, und im Gegensatz dazu: die verlockend billige Erziehung der Jugend auf den in nächster Nähe der schwäbischen Siedlungen gelegenen – natürlich magyarischen – Staatsschulen. – Wie die Dinge schon seit 40 Jahren laufen, kommt die ganze junge Generation, die über den Bauernstand hinauswächst, unter die Räderwerke der als Magyarisierungsmaschinen arbeitenden staatlichen Gymnasien und Realschulen und verläßt sie mit den tiefeingepägten Stempel des magyarischen Chauvinismus auf Herz und Stirn. – Es ist dies das notwendige Ergebnis eines Erziehungssystems, dem die Züchtung von

³² Erdélyben a kiegyezés idején már jó 700 éve honos német ajkú lakosság sajátos történelmi fejlődése révén igen erős nemzeti és politikai öntudattal rendelkezett, alátámasztva a maga fejlett és tagolt társadalmával, erős gazdasági bázisával, mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi és hitelszervezetei kiterjedt hálózatával, az alapszinttől a felsőoktatásig terjedő iskolarendszerével, magas színvonalú kulturális életével, honismereti és hagyományörző szervezeteivel, színvonalas politikai, tudományos és szépirodalmával, gazdag egyesületi és társulati életével, színes sajtójával, és a hagyományos német erényeket spirituálisan is felkaroló elkülönült, nemzeti egyházzal. Noha e háttérintézményei egészen 1918-ig töretlenül prosperáltak, a századok mégis súlyos nemzeti sérelemként élték meg az 1867 utáni időszakot, amikor is a még feudális eredetű kiváltságaikat a polgári kor elvárásaihoz idomulva a magyar kormány eltörölte (1876. évi XII. tc.).

³³ E gondolat – a továbbiakban voltaképp ennek alapos kifejtésére vállalkozik maga a programirat – már a hallgatói egyesület tízéves fennállását ünneplő évfordulós rendezvényen is előkerült 1910 tavaszán. Az ünnepi szónok, Müller-Guttenbrunn, egyebek mellett a Kárpát-medence egyes településterületein egymástól szétszakítottan élő németek egységét emelte ki, és a magyarországi némettség nemzeté válásának kulcsaként a német iskolákat jelölte meg. E stratégiai program megvalósításában a német öntudatú egyetemi ifjúságra is számított: „Magyarországon mára csupán a századok középiskolái németek. Használjuk hát ezeket az iskolákat és támogassuk őket. Tegyük őket valamennyi magyarországi német nemzeti tulajdonává.” Így aztán „az a probléma, hogy miként hozható létre egy nemzeti érzelmű értelmiség, a század középiskolák segítségével húsz év alatt megoldódik”. Az „Erzschwab” a saját politikai gondolatait összegyűjtő kötetébe is fölvetta a bécsi sváb diákok előtt megtartott programbeszédét. MÜLLER-GUTTENBRUNN, 1918, 121–131.

magyarischen Patentpatrioten zum obersten Ziele gesetzt ist, das als Mittel hiezu Spott und Hohn gegen alles Deutsche, handgreifliche Geschichtsfälschung, schnödeste Vernachlässigung und Entstellung des deutschen Sprach- und Literaturunterrichtes nicht verschmäht und von überschwänglichem Kult der magyarischen Nation, ihrer „großen und einzig herrlichen Kultur“ getragen ist. So werden die jungen Schwaben ihrem Volkstume innerlich entfremdet, ihr ganzes Gefühlsleben, ihr Sinnen und Trachten wird in unnatürliche Bahnen gedrängt, so daß sie, wenn sie die Schule verlassen und ins Leben treten, ihrem eigenen Volke, seiner Sprache und Kultur fast so fremd und gewiß mit mehr Vorurteilen gegenüberstehen, als der echte Sohn der Pußta. Was sie noch für ihr angestammtes Volkstum übrig haben, ist im besten Falle Geringschätzung, häufiger Mißachtung und offene Feindseligkeit. Ihr höchstes politisches Ideal aber ist der einheitliche und starke magyarische Nationalstaat, dessen Zukunft und Größe es erfordert, daß alle ungarischen Völker im Magyarentume aufgehen. Und sie gehen hin und predigen in vermeintlicher Pflichterfüllung den Verrat am eigenen Blute und an der Art der Väter und tragen so den Keim der Zersetzung tief in die Dörfer und Bauernfamilien, aus denen sie hervorgegangen sind. Mit erbarmungsloser deutscher Gründlichkeit beginnen sie bei sich selbst. Und so ist es in Ungarn zur alltäglichen Erscheinung geworden, daß der bäuerliche Großvater mit den Kindern des „studierten“ Sohnes nicht mehr reden kann. Der brave Sohn aber wird vom Staate als mustergültiger Patriot mit Amt und Würden bekleidet und seinen Landsleuten als rühmliches, nachahmungswertes Beispiel vor Augen geführt. So entstehen und so sind unsere Renegaten – wenn man genauer zusieht – ohne größere persönliche Schuld. Adam Müller-Guttenbrunn nennt sie mit Recht ein „ungarisches Bodenprodukt“. Und dieser verderbliche Prozess kennt fast keine Ausnahmen.

Die Existenz der Vereinigung selbst ist kein Gegenbeweis. Ihre Mitglieder stammen zu 90 von 100 aus Slawonien, speziell aus Syrmien (kroatische Schulen) und seit einem Jahre aus Siebenbürgen,³⁴ wo die Dinge besser stehen; sie repräsentieren also nur einen

³⁴ 1910 márciusában – a sváb hallgatók bécsi egyesületének tízéves fennállása alkalmából rendezett ünnepségen – az erdélyi szász egyetemistákat tömörítő testvérszervezet testületileg csatlakozott a sváb hallgatói közösséghez. Ettől kezdve tehát csakugyan együttesen alkották a „magyar korona országaiból való német hallgatók” egyesületét, amely ily módon csaknem megduplázódott taglétszámmal, mintegy félszáz egyetemistát tömörített. Az erdélyi szász egyetemisták belépése azt bizonyította, hogy a hazai német politizálásban mind nagyobb szerephez jutó Rudolf Brandsch és az ún. „zöldszászok” koncepciója magával ragadta (egyben radikalizálta) a fiatal német értelmiséget, mely előreláthatóan a jövő német nemzetiségi politizálásának letéteményese, vagyis az új hazai „német politikai elit” lesz. Az egyesülésben különleges érdemei voltak a sváb hallgatói egyesületet 1910-ben elnöklő Stephan Kraft jogászhallgatónak – az itt tárgyalt programirat szerzőjének –, akit az (ekkor 45 főnyi) tagság az április 11-i tisztújító ülésén választott meg vezetőjéül. Vereinigung deutscher Hochschüler aus den Ländern der ungarischen Krone in Wien. *Deutschungarischer Volksfreund*, 1910. április 29., 5. – Kraft már a második világháború után – Balduin Saria által – közzétett visszaemlékezésében így ír minderről: „A bécsi szász hallgatótársaimhoz intézett szenvedélyes felhívásom, mely ösznémet alapon álló testvéri összefogásra szólított fel a magyarországi német ifjúság elnemzetietlenedése elleni harcban, azzal az örömteli sikerrel járt, hogy az erdélyi főiskolások felosztatták régi szász hallgatói egyesületüket és egyesültek a svábokkal a »Vereinigung deutscher Hochschüler aus den Ländern der ungarischen Krone« keretében. [...] Ügyünk ezzel

kleinen Bruchteil der studierenden Jugend des ungarländischen Deutschtums. Wo der schwerste Kampf tobt und unserem Volke schon fast unheilbare Wunden geschlagen worden sind (Batschka, Baranya, Tolnau, Bakonyer Wald, Schildberge, Ofener Berge, Zips usw.),³⁵ behauptet das Heer der Renegaten und staatlichen Söldlinge unbestritten das Feld; unbestritten auch von der ungarländischen deutschen Volkspartei, der es in großen Komitaten mit hunderttausenden deutscher Einwohner nicht gelingen will, auch nur einen *einzig* Vertrauensmann zu gewinnen, wie z. B. in der ganzen schwäbischen Türkei³⁶ (Donau-Drau-Winkel). Esfehlt eben aller Ecken und Enden an deutschbewußten Männer, an intelligenten nationalpolitischen Arbeitern. Dagegen steigt die Flut des Renegatentums stetig. Was in der deutschen absolutistischen Ära so sehr mangelte, aber von den in Ungarn kaum heimlich gewordenen bäuerlichen Kolonisten auch nicht vorauszusetzen war: das Streben nach höherer Bildung, ausgedrückt in zahlreicher Beschickung der Mittelschulen durch Bauernsöhne, hat jetzt durch den steigenden Bodenertrag, die erschwerte Ausdehnung der deutschen Kolonien und den Kinderreichtum der schwäbischen Bauern einen gefährlichen Umfang angenommen. Gefährlich deshalb, weil die Entnationalisierung dieser aufstrebenden Jugend und ihre Überführung in das magyarische Lager unvermeidlich ist, wenn sie auf dem bisher üblichen Bildungswege verharret.

Ein Beispiel möge dartun, welche Dimensionen diese Erscheinung angenommen hat: Szegedin hat drei Mittelschulen, ein staatliches Gymnasium, ein Piaristengymnasium und eine Realschule.³⁷ An diesen drei Anstalten studieren zumindest 800 Bauernsöhne aus der /B/anater schwäbischen Heide. Ähnliche, wenn auch minder ausgeprägte Verhältnisse, herrschen heute im ganzen Lande.³⁸ Was daraus aber für das ungarländische Deutschtum zu hoffen steht, mögen ebenfalls einige Beispiele zeigen:

sokat nyert, mivel a bölcs és körültekintő erdélyi szászokat immáron a szász egyetemi ifúság is nyomás alá helyezte, hogy a többi [értsd: Erdélyen kívüli] magyarországi németekkel szolidaritást vállaljanak a német ifúság szisztematikusan elnemzetietlenítése elleni harcban.” SARIA, 1959, 187. [A forrásközlemény Kraft Sariahoz írott 1954. július 26-i levelét publikálja.]

³⁵ A fönti névalakok a Bácska, Baranya és Tolna megye, továbbá a Bakony, a Vértes és a Budai-hegyvidék, illetve a Szepesség német elnevezései.

³⁶ A „Schwäbische Türkei” a német történeti és néprajzi terminológiában a Dunántúl délkeleti részén fekvő – Baranya, Tolna és Somogy megyék egyes járásainak megfeleltethető, etnikailag kevert, épp ezért ilyen kritériumok mentén egzakt módon nehezen körülrajzolható – mintegy 15 ezer km² nagyságú terület, ahová az oszmán-török hódoltság összeomlását követően a szervezett (állami és magánföldesúri) kolonizáció folytán jelentős számú német ajkú telepés érkezett. A 18. századtól kezdve mintegy 200 itteni településen megkapaszkodó kolonistákat a velük együtt élő magyar és délszláv népesség egységesen „sváboknak” nevezte, függetlenül azok szűkebb származási helyétől. Az első világháború után a megcsonkított országterület legnagyobb (majd negyedmilliós) német közössége élt itt.

³⁷ A szóban forgó intézmények: a város második gimnáziumaként 1898 óta működő Szegedi Magyar Királyi Állami Klauzál Gábor Főgimnázium, az 1721-ben megnyitott – 1850 óta nyolcosztályos – Piarista Főgimnázium (mely 1922-ben vette föl egykori diákja, Dugonics András nevét), valamint az 1851-ben életre hívott Városi alreáltanoda, mely 1870-ben Állami főreáltanoda lett, majd 1875 óta M. kir. állami főreáliskola néven működött.

³⁸ A nemzetiségek lehetőségeit az elemi és a középiskolák szintjén (a felsőoktatásban nem) vizsgálja PUTTKAMER, 2003.

Verfasser dieses hat mit der Einjährigfreiwilligen-Abteilung des Infanterieregiments 69, die sich fast ausschließlich aus Fünfkirchner³⁹ mit urdeutschen Namen und Gesichtszügen rekrutierte, sechs Wochen lang in einer und derselben Lagerbaracke gelegen, ohne sie auch nur ein einziges deutsches Wort untereinander wechseln zu hören. Beim eigenen Regiment ließ sich von den 16 deutschen Kameraden aus der Batschka, der Zips und aus Ofen-Pest kein einziger dazu bewegen, *den Fahneid in seiner Muttersprache* zu leisten!⁴⁰

Die Batschkaer Studenten, meist Schüler des erzbischöflichen Gymnasiums in Kalocsa,⁴¹ veranstalten in den Ferien Unterhaltungen und akademische Abende, auf denen offiziell, in den Aufführungen und Darbietungen, kein deutsches Wort fällt, obwohl ihre bäuerlichen Eltern unter den Zuhörern sitzen und keine Silbe von all den magyarischen Tiraden verstehen. Ich habe es erlebt, daß eine Mutter nach einer Szene, in der ihr Sohn in dem Aufzuge eines echten Pußtenbewohners eine hochtrabende, magyarische Rede hergesagt hatte, eine bittere Bemerkung machte und darüber Klage führte, daß der Bursche so schlecht deutsch spräche, daß sie, die einfache Bäuerin, oft in die Lage käme, ihn darin zurecht zu weisen.⁴² – In der Tat sind diese schwäbischen Herren Gymnasiasten und Universitätshörer meist nicht imstande, den einfachsten Gedankengang hochdeutsch auszudrücken.⁴³ Sie verfallen selbst gegen ihre sichtliche Bemühung immer wieder ins Magyarische, dessen sie sich ausschließlich bedienen.

³⁹ Fünfkirchen Pécs városának német neve.

⁴⁰ Balduin Saria professzornak megküldött visszaemlékezése szerint Kraft 1908/1909 folyamán teljesítette katonai szolgálatát Budapesten, s az innen magával hozott keserű tapasztalatai csak megerősítették abban, hogy – Bécsbe visszatérve – a hallgatói egyesülettel közösen még fokozottabb erőfeszítéseket tegyen az elnemzetietlenedés útjára lépett sváb ifjúság visszanevelésére érdekében, mégpedig az erdélyi szász iskolákban való továbbtanulás útjának egyengetése révén. Alakulatának számát illetően azonban a Saria professzornak írott négy évtizeddel későbbi levelében (1954 nyarán) már másként emlékszik Kraft: „Inzwischen hatte ich die Verheerungen der Magyarisierung in den Reihen unserer Jugend während meines Freiwilligenjahres (1908/9) bei dem Batschkaer k.u.k. Infanterieregiment Nr. 6 in Budapest gründlich kennengelernt [...]” SARIA, 1959, 187.

⁴¹ 1765-ben Batthyány József érsek alapította (s bízta a piaristák gondjaira) a gimnáziumot, melyet 1860-ban Kunszt József érsek a jezsuitáknak engedett át, akik hamarosan nyolcosztályos főgimnáziummá alakították. A Jézus Társasága Kalocsai Érseki Gimnáziuma és Szent Istvánról nevezett Kollégiuma (Stephanum) történetéhez: LAKATOS, 2010.

⁴² A hungarus-tudattól áthatott és magyarbarátságát a világháború éveiben épp saját „deutschnational” érzületű néptársai ellenében védelmezni kényszerülő Bleyer Jakab, a hazai német mozgalom első világháború utáni vezéralakja, 1917-ben megjelentetett programadó írásában maga is szóvá tette e visszás jelenségeket. Az iskolai oktatásban a magyar nyelv pozícióinak a német nyelv rovására történő erősítése rövid néhány évtized alatt oda vezetett, „hogy a németeket ma anyanyelvi iskolai képzettségük tekintetében a szerbek, oláhok, tótok hazánkban nem egy helyt túlszárnyalják”. Márpedig – figyelmeztet – „ez a rendszer a nép jelentékeny részének magyarbarát érzületét is kockára teszi. A szülők, a kik maguk még alapos német elemi oktatásban részesültek, gyermekeik tudatlanságától épenséggel nincsenek elragadtatva és az elégedetlenség hangjai már oly körökben is hallhatók, melyek nem intézhetők el egyszerűen avval, hogy »pangerman«-oknak bélyegezzük.” BLEYER, 1917. Az idézetek helye: 438. és 439.

⁴³ Szinte ugyanezen szavakkal panaszolja el hasonló tapasztalatait Bleyer két évtizeddel később, utolsó parlamenti beszédében: „[...] a középfokú iskolát végzett német anyanyelvű ifjúság 90%-a [...] egy német levelet nem tud megírni, de még egy német mondatot sem tud úgy megszerkeszteni, ahogy az német származású művelt emberhez illik.” KN, 1931, 213.

Ein markanter Fall!!!: Zwei Zwillingbrüder, große, sehr begabte Männer, die der Stolz eines hervorragend tüchtigen Bauerngeschlechtes sind. Nach der Matura kam der eine auf die technische Hochschule nach Wien, fand den Weg zurück zu seinem Volke, blieb aber leider als Eisenbahningenieur in Österreich. Der andere wurde Jurist, verblieb an den heimischen Hochschulen, ist heute Staatsanwalts substitut und Renegat durch und durch. Die Familie steht bedauerlicherweise unter dem Einflusse des Juristen, dem es gelungen ist, zwei jüngere Brüder, die gleichfalls studieren, ganz in das deutschfeindliche Fahrwasser zu ziehen.

Und ein letztes Beispiel: Der junge Rechtsanwalt Dr. Oe...,⁴⁴ ein schwäbischer Bauernsohn aus der Batschka, läßt sich gelegentlich seiner Programmrede zur Reichstagswahl als Kandidat des radikalsten Flügels der Unabhängigkeitspartei⁴⁵ in seinem Heimatsort zu der Äußerung hinreißen: Es tue ihm leid, daß ihm seine Mutter das Wiegenlied deutsch gesungen habe. Zur Ehre unserer Bauern sei es gesagt, daß sich daraufhin doch ein großer Teil der Wähler von ihm abwandte und der Pietätlose Geselle zu Falle kam.

Wie stellt sich unter solchen Auspizien die Zukunft unseres Volkes in Ungarn dar? Gewiß nicht allzu hoffnungsvoll. Viele Hundert solcher verblendeter Jünglinge verlassen alljährlich die staatlichen Mittelschulen, und gesellen sich zu der ohnehin schon unheimlich angewachsenen Schar von Renegaten und rücksichtslosen Vorkämpfern des magyarischen Nationalstaates, welche die Kirchen, Schulen, Gemeindeämter, Behörden und Richterstühle innehaben und dem führer- und richtung/s/losen Bauernvolke die Netze der Verwirrung und Ratlosigkeit immer dichter um das Haupt schlingen. Diese Schädlinge überwuchern unseren Volkskörper und drohen allgemach jede gesunde Regung in ihm zu ersticken.

Darf es da wundernehmen, wenn die politische Arbeit so langsam vorwärts geht und die Erfolge sich nicht einstellen wollen? Muß man sich nicht fragen, ob die aufopfernde nationalpolitische Tätigkeit einiger wenigen volkstreuer Männer nicht notwendig eine Sisypusarbeit bleiben muß, so lange der Feind seine besten Streitkräfte aus unseren Reihen zieht. So lange die Blüte unserer Jugend durch den fremden Bildungsgang mit Leib und Seele ihm verfällt, um dann in den vordersten Reihen gegen die deutsche Sache anzukämpfen? Wohl ist der Großteil unserer Bauern noch im Kerne gesund und mit Leichtigkeit für die völkische Sache zu gewinnen;⁴⁶ fühlt auch mit dumpfem Unwillen, daß es nicht mit rechten Dingen zugehe, daß ihm schweres Unrecht angetan werde.

⁴⁴ A szóban forgó személyt sajnos nem sikerült azonosítani.

⁴⁵ A Függetlenségi és Negyvennyolcas Párttól van szó, amely (elődszervezetei fúziója nyomán) 1884-ben jött létre. Elnöke a „Denkschrift” keletkezésének idejében Kossuth Ferenc volt.

⁴⁶ A tiszta és romlatlan, a magyar állam asszimilációs törekvései által nehezebben elérhető paraszti néptömegekre támaszkodni és a népiség megóvásáért folytatott német mozgalmat órájuk építeni; ez a volksdeutsch-gondolkodás alaptéóriája, melynek természetesen politikai konzekvenciái is vannak. Már az első világháború végső szakaszában alapvető törvonal keletkezett a hazai német mozgalmakon belül abban a tekintetben, hogy az öntudatra ébredt sváb paraszti tömegek a tőlük számos tekintetben különböző száz testvéreikkel karöltve, vagy pedig őket magukról leválasztva, önállóan, saját prioritásait szem előtt tartva, önálló néptörzsként folytassák a „népiségi harcot”.

Und man braucht diesem halb unbewussten Groll nur Worte zu leihen, um die Leute für den Augenblick ganz auf seiner Seite zu haben. Ein herzhaftes deutsches Wort erweckt noch immer bedeutenden Widerhall, das empfindet man stets mit Freude.⁴⁷ Aber zum vollen Bewußtsein der Unwürdigkeit und Gefährlichkeit ihrer Lage kommen die Bauern doch nicht. Das ist der Einschnitt, der sie von der politischen Aktivität trennt. Auch bleiben gerade diejenigen, auf die es bei der Verfassung des Dorflebens und der Art unserer Schwaben letzten Endes doch ankommt, die nicht selten steinreichen bäuerlichen Patrizier – wenn ich sie so nennen darf – oft ganz abseits stehen. Sie haben meist einen „g’studierten“ Sohn oder Bruder, sind Busenfreunde der Dorfgewaltigen: des Notärs und Pfarrers, dürfen dem Stuhlrichter und Obergespan die Hand drücken, an der Seite dieser großen Herren der ungarischen Staatsidee dienen und fühlen sich infolgedessen als unendlich wichtige Persönlichkeiten. Diese liegen dann mit einer Zugkraft und Hartnäckigkeit im Stirnjoche der Magyarisierung, wie sie eben nur ein bäuerliches Genick aufbringen kann. Auch bei den übrigen kann die Wirkung einer gelegentlichen völkischen Anregung, die sie oft nur in Zeiträumen von mehreren Jahren erleben, keine anhaltende sein. Der Einfluss des Überläufertums, das den Bauer täglich umgibt, das den Staat und dessen Machtmittel ihm gegenüber vertritt und ihn durch einen Sohn, Bruder oder Verwandten kirre macht – man bedenke den starken Familiensinn des schwäbischen Bauern – behält den Oberhand. Das ist wohl neben den ungesetzlichen und gewalttätigen Wahlpraktiken der Regierung die hauptsächlichste Ursache des Mißerfolges der ungarländischen deutschen Volkspartei bei den letzten Reichstagswahlen,⁴⁸ selbst im Banate, wo der Boden doch schon einigermaßen vorbereitet ist („Deutschungarischer Volksfreund“, Temesvar)⁴⁹ und einige Männer aufopfernd und unermüdlich gearbeitet haben.⁵⁰

⁴⁷ Ezt felismerve a hallgatói egyesület az egyszerű falusi nép megszólítására leghatékonyabb eszköznek bizonyulón német nyelvű népkalendáriumokhoz nyúlt. Az 1904-től az egyesület saját kiadásában megjelenő, a perjámosi Alois Pirkmayer által nyomtatott és terjesztett „*Deutscher Volkskalender für die Länder der ungarischen Krone*” mintegy ötezer példányban megjelentetett 120 oldalas kötetei a szokásos praktikus információk mellett a nép körében nagy tiszteletnek örvendő német szép- és közírók (köztük persze Adam Müller-Guttenbrunn és Edmund Steinacker) öntudatépítő gondolatait is terjesztették. OBERKERSCH, 1960.; SENZ, 1977, 206.

⁴⁸ Az 1910. évi országgyűlési választáson a Magyarországi Német Néppárt egyetlen mandátumot sem tudott szerezni (SEEWANN, 2015, II., 140.), így a „deutschnational” irányvonalat a folyamatos parlamenti képviselettel rendelkező erdélyi szászok „Zöldeknek” nevezett csoportosulása (hangadó személyisége Rudolf Brandsch) tudta csak képviselni.

⁴⁹ *Deutschungarischer Volksfreund. Organ für Handel, Gewerbe, Landwirtschaft, gesellschaftliches Leben und kulturelle Interessen.* (Alcíme 1906-tól: *Politisches Wochenblatt.*) Az erdélyi szász Viktor Orendi-Hommenau által szerkesztett „deutschnational” szellemű hetilap 1903–1918 között jelent meg, közvetlen (az évfolyamszámozásában is kontinuus) folytatásaként az 1903 márciusában leállt temesvári *Deutsches Tagblatt für Ungarn* c. napilapnak. KRISCHAN, 1987, 22.

⁵⁰ Az első világháborút megelőző időszakban a német mozgalmat vivő gárdát a német szakirodalom „legálább 120 emberre” teszi. SENZ, 1977, 211–212. Az aktivisták fáradhatatlan és önfeláldozó munkájára valóban szükség is volt, hisz a délvidéki német mozgalom szervezkedését a kormányzat igyekezett csírájában elfojtani. Sajtóhírekkel rendelkezünk arról, hogy ifj. Hesz Frigyes újvidéki vendéglőst azért tartóztatták le, mert a nála tartott házkutatás során a helyi németek szervezésére utaló dokumentumokra (to-

Und doch müssen wir den Erfolg erzwingen, weil daran die völkische Existenz und die Erhaltung 2½ Millionen deutscher Volksgenossen auf einem für die Weltstellung des ganzen deutschen Volkes überaus wichtigen Posten gelegen ist.

Die erstaunliche Volkskraft der schwäbischen Kolonisten, die sich in ungefähr 120 Jahren um das zehnfache vermehrt haben und deren blühende Siedelungen von Gran längs der Donau bis an die Grenze des Balkans reichen, müßte, aus fremdem Banne befreit und eigenen nationalen Zwecken zugeführt, eine überaus tragfähige Stütze für die Ausbreitung deutschen kulturellen und wirtschaftlichen Einflusses in den östlichen Donauländern abgeben und die beste Gewähr dafür bieten, Ungarn dauernd an die deutsche Machtgruppe zu binden und die Magyaren zu einer ehrlichen Auffassung und Anerkennung des Bismarckschen Gedankens von der deutsch-magyarischen Interessengemeinschaft⁵¹ gegenüber dem Slawentum zu zwingen.⁵²

Soll dies Ziel aber ernstlich erstrebt werden, sollen die ungarländischen Deutschen nicht auch weiterhin in unwürdiger geistiger und politischer Abhängigkeit vom Magyarentum verbleiben und ihre Kraft deutschfeindlichen staatlichen Entwicklungstendenzen leihen, dann muß zu allererst an die Rettung der aufstrebenden schwäbischen Jugend von einer Janitscharenenerziehung auf den magyarischen Gymnasien gedacht werden. Diese an Selbstvernichtung grenzende Erscheinung in unserem Volksleben birgt in sich die tiefsten Wurzeln der völkischen Zerrüttung und Ohnmacht des ungarländischen Deutschtums, namentlich seines Grundstockes, der ungefähr 1½ Millionen Schwaben im Süden und Westen Ungarns. Hier muß die bessernde Hand angelegt werden. Und gälte es die größten Opfer, wir müssen wenigstens einem Teil

vábbá Müller-Guttenbrunn betiltott regényének, a „Götzendämmerung”-nak 8 példányára) letek rá, s ez alapján bizonyítottnak látszott, hogy ő áll „a bácskai pángermán mozgalom élén”. Pángermán-párt. *Az Ujság*, 1912. január 19., 5.; A bács megyei pánszláv mozgalom. *Pesti Napló*, 1912. január 19., 10. – A nyár folyamán már az ítéletről – 4 hónapi államfogház és 200 korona pénzbüntetés – is beszámol a sajtó (Hesz helyett Hess alakban szerepeltetve az elitét nevét). A kikölcsönzött könyv. *Népszava*, 1912. július 25., 9. – Hess mozgalmi tevékenységét (az 1906 decemberében létrehozott Magyarországi Német Néppárt számára már 1907-től megkísérelt bácskai tagszervezeteket létrehozni) a korabeli sajtóhírek mellett visszaigazolja a szakirodalom is (RIEDL, 1970, 45.), valamint az is, hogy 1912-es, illetve 1916-os levelei alapján dokumentálhatóan kapcsolatban állt a német mozgalom spiritus rectorával, Steinackerrel. IDGL, Steinacker-hagyaték, XXXVI.48, illetve XL.67 (1). [A korábban említett inkonzekvens névalak kapcsán ugyanakkor érdekes adalék, hogy német öntudata ellenére ő maga is a magyaros írásmódú „Hesz” alakot használta e leveleiben.]

⁵¹ E sorsközösség gondolata – igaz, egyenlőtlen felek együttműködéseként – a századforduló német külpolitikai gondolkodásának szilárd építőköve volt. Bismarcknak tulajdonítják a mondást, miszerint „a Duna és a Kárpátok között élnek a magyarok. Számunkra ez ugyanannyit jelent, mintha németek laktának ott, hiszen az ő sorsuk a miénkhez kapcsolódik: velünk együtt élnek tovább, vagy buknak el.” BERTÉNYI, 2001, 54.; SCHÖDL, 1974–1975. – Bismarck inkább fékező, a túlzó pángermán körök igényeit tompító, Magyarország állami stabilitását aláaknázni semmi esetre sem akaró politikai koncepciójával, illetve az egymásával sem feltétlenül harmonizáló német birodalmi és osztrák nagynémet szervezetek törekvéseivel kapcsolatban: TOKODY, 2001, különösen 47–48.

⁵² A pángermán törekvéseket a pánszláv veszélyre hivatkozva támogatni; mindez a németországi célközönség szemében tudhatott valamelyest szimpátiát kiváltani, a sérülékeny pozícióit óvó magyar politikai elit szemében azonban aligha erősítette a sváb népi önvédelem kezdeményét.

unserer studierenden Jugend die Möglichkeit eröffnen, sich eine deutsche Bildung anzueignen; gerade in den wichtigen, für die Charakterbildung entscheidenden Entwicklungsjahren, an den großen Vorbildern der deutschen Geschichte sich emporzurichten,⁵³ und zu tatkräftigen, volkstreu deutschen Männern heranzuwachsen. Nur dadurch kann der lähmende Mangel einer deutschen Intelligenz, der viel beklagt wird, behoben werden und dem Volke die zähe, opferwillige und begeisterte Führerschaft gegeben werden, die allen Widerständen und Gefahren zum Trotz die Brücke schlagen würde, die dem ungarländischen Deutschtum den Anschluß und die Fühlung mit dem lebendigen Strome des deutschen Geisteslebens wiederbrächte.

Was ein einziger, durch höhere Intelligenz zur Rolle eines Führers in einem Dorfe geeigneter Mann, der sich deutsches Volksbewußtsein bewahrt hat, in der Erhaltung und Erweckung desselben in kleinem Kreise zu leisten vermag, dafür haben wir ja auch beweiskräftige, leider nur zu sehr vereinzelt Beispiele. – Die Tätigkeit, der Rat und das persönliche Beispiel eines einzigen nackensteifen deutschen Mannes hat genügt, die Gesinnungsentdeutschung ganzer Dörfer aufzuhalten, die Auslieferung ihrer Schulen an die magyarisierende Verstaatlichung zu verhindern,⁵⁴ die Dorfnotäre zu deutscher Amtierung zu zwingen und an manchen Orten sogar die Wiedereinführung der deutschen Protokollsprache durchzusetzen. – Und das Vorhandensein solcher einzelner Männer hat es ermöglicht, daß die ungarländische deutsche Volkspartei im Banat, in der Batschka, in Westungarn überhaupt Wurzel fassen und eine Organisation schaffen

⁵³ 1910 tavaszán, a hallgatói egyesület már említett jubileumi ünnepségén Adam Müller-Guttenbrunn arra is rámutatott beszédében, hogy Magyarország német ajkú lakosainak a német népi célok iránti közömbösségét a „szellemi egység” és a „közös eszmények” hiánya okozza. Ezért tehát „a magyarországi német ifúságnak eszményeket kell adni: nemcsak meg kell érteniök a kétmilliónyi magyarországi német közösségének gondolatát, de arra is büszkévé kell tenni őket, hogy a németiség adta az egész magyar államnak kultúráját, s hogy ebben az országban minden nagy alkotás német munkára, német szorgalomra vezethető vissza. Legfőbb ideálként pedig annak tudatát kell beléjük oltani, hogy nem egy kis néphez, hanem a százmilliók németiséghez tartoznak.” Idézi: WINDISCH, 1966, 454. Ugyanezt a gondolatot, a németiséghez tartozás büszke érzését és a német – azon belül is a sváb – kultúra nevezettségének példaképként állítását szorgalmazta a hallgatói egyesülettel szoros kapcsolatot ápoló pángermán szervezet, az Alldeutscher Verband hírhedt publicistája is, amikor a „Vereinigung” megalakulását kísérő dühödt magyarországi sajtóhangok ellenében védelmébe vette a németiségükért kiálló öntudatos egyetemistákat. Noha a magyarok szemében „a sváb megnevezés mindig is gúnyos csengést hordozott”, az öntudatosodó bánáti németek most mégis „[...] büszkén hangsúlyozzák a nagy sváb néptörzshöz való tartozásukat, amelyből Schiller, Uhland, Körner s a tudomány és irodalom más kiválóságai, továbbá a Habsburg és a Hohenzollern uralkodóházak is kikerültek”. Mindez persze szokatlanul hangzik „a magyarizálás apostolainak”, hisz „végtére is mindeddig oly békés emberek voltak a bánátiak”. Az öntudatra ébredés e folyamatába illeszkedik bele a bécsi hallgatói egyesület megalakulása és felhívásában deklarált célkitűzése a magyarországi német oktatás és kultúra előmozdítására, mely épp a diákok saját tapasztalataiból, a tanulmányi előmenetelükben németként megélt számtalan hátrány felismeréséből eredeztethető. SCHULTHEISS, F[rantz] Guntram: *Das Erwachen des Deutschtums in Ungarn*, In: *Die Gegenwart. Wochenschrift für Literatur, Kunst und öffentliches Leben* [Berlin], 1901. június 22. [Nr. 25.], 388–390.

⁵⁴ A veszélyeztetett német iskolák tannyelvének megőrzése érdekében nem egy esetben bonyolítottak le titkos aláírásgyűjtő akciókat. A szerémségi Indiában 1905 folyamán vittek végig egy ilyen akciót (a „háziról házra járva” összegyűjtött aláírásokkal megtámogatott kérelem végül sikerrel is járt), és hasonló aláírásgyűjtés zajlott az Eszék közeli Drávaszarvas (Hirschfeld) településen is. OBERKERSCH, 1960.

konnte, die freilich eines weitgreifenden Ausbaues und festerer Grundlegung bedarf. Und es ist gewiß kein Zufall, daß mehrere solche vereinzelt deutschgesinnte Führer diese ihre Gesinnung und nationale Charakterfestigkeit sich auf *siebenbürgisch-sächsischen Schulen* erworben haben. Dieses Resultat zeigt uns den Weg, den wir zu betreten haben.

Da wir bei den herrschenden politischen Verhältnissen nicht einen Augenblick an die Gründung eigener deutscher Mittelschulen in Südungarn denken dürfen, weil der ungarische Staat es derzeit nicht gestatten würde, so bleibt uns nur der eine Weg offen, der sicher und rasch zum Ziele führt: „Das ist der Weg über Siebenbürgen.“

Die vorzüglichen siebenbürgisch-deutschen Gymnasien und sonstigen Bildungsanstalten, denen in erster Linie der sächsische Stamm seine bewundernswerte Widerstandskraft verdankt, müssen dem gesamten ungarländischen Deutschtum nutzbar gemacht werden. Sie werden sich auch für die übrigen deutschen Siedlungsgebiete Ungarns als eine unschätzbare nationale Kraftquelle erweisen und uns einen mächtigen Hebel bieten, um die räumlich, historisch und stammesartig geschiedenen deutschen Volksgruppen in Ungarn zu einer geistigen und politischen Einheit zusammenzuschweißen.

Diesen Weg der Befreiung hat auch E.-M. Adam *Müller-Guttenbrunn* seinem geliebten Schwabenstamme in der volkstümlichen und poesiereichen Erzählung „Der kleine Schwab“ gewiesen⁵⁵ und die Vereinigung deutscher Hochschüler ist schon seit Jahren bemüht, diesen Gedanken unter den südungarischen Schwaben Wurzel schlagen zu lassen.

Die Ergebnislosigkeit unserer Bemühungen, den Gedanken an sich – aus eigener Initiative der beteiligten schwäbischen Volkskreise – zur praktischen Wirksamkeit zu bringen, die in den oben besprochenen Schwierigkeiten und in der Mühsal der Renegaten begründet ist, brachte uns zu der unumstößlichen Ueberzeugung, daß nur materielle Opfer zum Ziele führen können. Wir dürfen es nicht verschmähen, durch eine längere Reihe von Jahren gewissermaßen Prämien auf den Besuch der deutschen Gymnasien in Siebenbürgen zu setzen und damit dem auf jede Weise begünstigten Besuche der benachbarten magyarischen Mittelschulen ein Paroli zu bieten, bis die Macht des Beispiels und Herkommens dies überflüssig macht. Staat, Klerus und große magyarische Vereine wenden alljährlich gewaltige Summen zu Magyarisierungszwecken auf. Die Lehrer der staatlichen Schulen erhalten sogar Magyarisierungsprämien.⁵⁶ Da

⁵⁵ MÜLLER-GUTTENBRUNN, Adam: *Der kleine Schwab. Abenteuer eines Knaben*. Leipzig, Staackmann, 1910. – A mű, mely az „Erzschwab” nemzeti „eszmélését”, a Szászföldön eltöltött s számára a népi megmaradás alapvető tanulságait kijelölő iskolaéveit idézi meg, magyar fordítást (hasonlóan a többi harcos szemléletű, a hatóságok által magyarellenesnek és uszítóknak bélyegzett művéhez) a mai napig sem kapott; „ma sem lehetne őket a gyanútlan magyar olvasó kezébe adni”. KALÁSZ-KOVÁCS-BALOGH-KOMÁROMI, 2002, 359. – Az egyedi elbírálás alapján a századforduló éveiben indexre tett egyes munkáinak hatósági kezelése később annyiban egységesült, hogy 1926-ban Adam Müller-Guttenbrunn műveit „magyarellenes beállítottságuk miatt” végleg betiltották Magyarországon. TILKOVSKY, 1993, 271.

⁵⁶ Az utalás az oktatási tárca által a magyar nyelv terjesztése érdekében előkészített kodifikációra vonatkozik. Az 1879. évi XVIII. tc., az 1883. évi XXX. tc. és az 1891. évi XV. tc. (vagyis a magyar nyelv tanításának bevezetése a nemzetiségi népiskolákban, a középiskolákban és a kisdedővökban), illetve az ezek végrehajtására vonatkozó szakminiszteri rendeletek sokaságának pusztá ténye az 1868-as nemzetiségi és

dürfen wir uns auch nicht scheuen, wo doch die Verwirrung unter unserer Bauern schon so heillos ist, mit ähnlichen Mitteln zu arbeiten und uns einen Teil unserer studierenden Jugend durch materiellen Aufwand zu erhalten suchen.

Diesen Weg hat die Vereinigung im vergangenen Jahre beschritten, indem sie durch ihren Obmann⁵⁷ sieben junge Schwaben aus der Batschka für die deutschen Schulen in Siebenbürgen anwarb und sie mit Unterstüzungen von je 200 M. in Schäßburg und Mediasch unterbrachte.⁵⁸

Möglich war uns dies nur durch die hochherzige Unterstützung, die wir namentlich bei unseren verehrten Ehrenmitgliedern: Universitätsprofessor Dr. *André* – Marburg i. H.,⁵⁹ Regierungsrat Dr. *Groos* – Konstanz⁶⁰ und dem leider viel zu früh verstorbenen Geh. Rat Prof. *Theobald Fischer* – Marburg i. H.⁶¹ fanden, der uns durch sein warmes

népiskolai törvény szellemiségéhez képest a magyar nacionalizmus előretörését, ugyanakkor – a kérdés-kör máig alapvető szakmunkájának szerzője, Mikó Imre szerint – a gyakorlatba átültetés „enyhéességét és eredménytelenségét bizonyítja”. Az intézkedések eredményességét eleve korlátozta, hogy a korban „a tanítókat élethossziglan választották, a magyarul nem tudó tanítóktól pedig hiába követelték az államnyelv tanítását”. Csáky Albin szakminiszter ezért, a folyamatot felgyorsítandó, a községi, valamint a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről szóló 1893. évi XXVI. tc.-ben, mely a tanítói fizetések minimumát állapította meg, lényegében rászorította a szegényebb iskolafenntartókat arra, hogy államsegélyért folyamodjanak, amelynek ellentételezését a magyar nyelv intenzívebb tanítása jelentette. A nemzetiségek különösen sérelmezték a törvény ama passzusát, mely fegyelmi vétségnek nyilvánította a tanítónak az államnyelv törvényben meghatározott alkalmazása ellen irányuló cselekményét (13. §, 6. bek.). A koalíciós időszak vallás- és közoktatási minisztere, Apponyi Albert szintén úgy látta helyesnek, ha a magyar nyelv pozícióinak erősítésére „nemcsak a népiskolai hatóságok ellenőrzését használják fel, hanem igyekeznek a nem-állami iskolákat anyagi eszközökkel is a magyar nyelv terjesztésére sarkallni”. Ezt egyfelől a tanítói illetmények rendezésének újragondolásával kívánta elérni (1907. évi XXVI. tc. az állami népiskolák, illetve XXVII. tc. a nem állami népiskolák vonatkozásában), másfelől az elemi népiskolai oktatás ingyenessé tételével (1908. évi XLVI. tc.), amivel jóformán rákényszerítette a nem állami, felekezeti iskolafenntartókat az államsegélyért folyamodásra, aminek viszont alapfeltétele volt a hazafias nevelés biztosítása. MIKÓ, 1989. Az idézetek helye: 436., 437., 438. – A legújabb szakirodalomból lásd KOVÁCS, 2019.

⁵⁷ Stephan Kraft – e röpirat szerzője – névtelenségben maradván ugyan, de önmagáról beszél: csaknem 50 évvel későbbi (már idézett) visszaemlékezése szerint az első kisdíjakokat, hét parasztyereket, ő maga – mint a hallgatói egyesület feje abban az évben – személyesen kísérté az 1910/11-es tanév indulásakor Erdélybe, ahol az épp akkor a magyar országgyűlésbe megválasztott Rudolf Brandsch segítségével a nagyszebeni, medgyesi és segesvári szász középiskolákban helyezte el őket. SARIA, 1959, 188.

⁵⁸ Az erdélyi szászok nagy hagyományokkal rendelkező segesvári és medgyesi iskolái mellett (előbbiről már 1522-ből rendelkezünk okleveles említéssel, utóbbit egy 1586-os jegyzőkönyv említi) további három intézményük is (Nagyszeben, Brassó és Beszterce) főgimnáziumi ranggal rendelkezett 1910-ben. HALTMAYER, 1987/1988, 38.

⁵⁹ Friedrich Bernhard André (1859–1927), jogász, a római jog tanára Göttingenben, majd 1899-től haláláig Marburgban, ahol 1906-ban az egyetem rektora.

⁶⁰ Wilhelm Groos (1849–1934), jogász. Heidelbergi tanulmányait, majd az 1870/71-es francia–német háborúban (kitüntetéssel jutalmazott) hadi szolgálatait követően magas hivatali karriert futott be Badenben. A pángermán politikai irányvonal követője, a Verein zur Erhaltung des Deutschtums im Ausland elnökségi tagja.

⁶¹ Theobald Fischer (1846–1910), földrajztudós. 1883-tól tanított Marburgban, 1894/95-ben az egyetem rektora. Az Alldeutscher Verband tagja, a németországi egyetemisták nacionalista szervezeteinek aktív patrónusa, a német nagyhatalmi politika és az afrikai német gyarmatosítás befolyásos szószólója.

Eintreten für die Sache den Mut gab, dieses völkische Werk in Angriff zu nehmen. Tatkräftige, dankenswerte Förderung ließen der Sache auch der „Verein für das Deutschtum im Auslande“⁶² und der Wiener „Verein zur Erhaltung des Deutschtums in Ungarn“⁶³ angedeihen. Der letztgenannte junge Verein (1907) hat trotz der bislang noch geringen Mittel, die ihm zu Gebote stehen, auf dem Gebiete der deutschen Schutzarbeit schon sehr Beachtenswertes geleistet und sich ein bedeutendes Verdienst dadurch erworben, daß er das Interesse weiter Kreise in Österreich und zum Teil auch im Reiche für die deutschungarische Frage geweckt hat.⁶⁴ Er verdient daher die Würdigung und Unterstützung der Freunde des ungarländischen Deutschtums in noch höherem Maße, als sie ihm bisher schon zuteil wurde.

Mit besonderem Danke müssen wir auch des herzlichen Entgegenkommens gedenken, das man uns in Siebenbürgen ent[ge]genbrachte. Das Interesse und die Sympathie, womit der ganze Plan dort aufgenommen wurde, läßt uns nach dieser Richtung hin freudig und hoffnungsvoll in die Zukunft blicken.⁶⁵

⁶² A pángermán irányzat egyik legismertebb szervezete eredetileg 1881-ben alakult Allgemeiner Deutscher Schulverein zur Erhaltung des Deutschtums im Auslande névvel, 1908-ban kapta a Verein für das Deutschtum im Ausland elnevezést, majd a nemzetiszocialista terminológiához alkalmazkodva 1933-ban ismét átkeresztelték Volksbund für das Deutschtum im Ausland névre. A szervezetről részletesebben WEIDENFELLER, 1976.

⁶³ Az egyesület működéséről SENZ, 1977, 198–202.

⁶⁴ Valójában a VDU-nak a pángermán propagandán túlmutató társadalmi kapcsolatai nemigen voltak Magyarország irányában. Jól jelzi ezt, hogy a szervezet „mintegy 1800 tagjából 1400 a magyar határokon kívül élt”. TOKODY, 2001, 54.

⁶⁵ E gondolat kicsit tán többet sugall a valós állapotnál. Kétségtelen azonban, hogy a meglehetősen elzárkózó, „önérdekű” erdélyi szász politizálás terén ha nem is fordulatot, de legalább a nyitást, a délvidéki sváb politikai törekvések megértő és a kooperációt kilátásba helyező fogadtatását valóban elhozta a századforduló időszaka. A Szász Néppárton belül, amely parlamenti képviselőket látta el, a „Feketéknek” nevezett konzervatív, kormánytámogató, a Budapesttel való együttműködés révén gyarapodást remélő vonulat stratégiája érvényesült, szemben az effajta „opportunistá orientációt” élesen elítélő radikális fiatalok, a „Zöldek” csoportjával. A Zöldek elégedetlenek voltak a kiegyezés rendszerével, a megalkuvó szász politizálással, és a nemzetiségektől lojalitás gyanánt önnön nemzeti törekvéseik feladását váró kormányzattal. Így aztán a Lutz Korodi, Rudolf Brandsch, Viktor Orendi-Hommenau, Adolf Schullerus, Oskar Wittstock fémjelzte tömörülés, szakítva a fősodorról, következetesen kereste az elégedetlenkedő többi nemzetiséggel való kapcsolatot, s ugyanígy szembefordult a szász politika fősodrával a belső, a „német néppolitikai” ügyek kezelése kapcsán is. Ezért hát, noha a szász politika hivatalos (fekete) vonulata önnön – szűkkeblűen értelmezett – szász közösségük koncesszióért cserébe hallgatólagos hozzájárulását adta Budapestnek ahhoz, hogy nem forsziózza a Magyarország egyéb területein szétszórtan élő német (sváb) testvérek politikai jogainak képviseletét, a zöldszászok e konszenzust felrúgva nyíltan felkavarták Nagy-Magyarország visszamaradt politikai öntudatú német néprészeit: ez pedig – ti. a „svábkérdés” kezelése – újabb súlyos nézeteltéréseket hozott Zöldek és Feketék között. A svábok érdekében a magyar parlamentben szót emelő szász Brandschot épp szász képviselőtársai intették le: egyikük, Wilhelm Melzer, Budapest felé gesztust téve, egyenest kijelentette, hogy „a szász politika semmiféle közösséget nem vállal a sváb mozgalommal, s hogy a szász politika csupán a szász érdekek védelmét tartja szem előtt”. (Idézi: EISENBURGER, 1979, 137.) A jó ideig kikezdhethetetlen tabu ledöntése az erdélyi szász politikai mozgalom radikálisai részéről, vagyis a népközösségi gondolatnak az állam iránti lojalitás feltétlen primátusa fölé helyezése ekkoriban tehát még nem történt meg egyértelműen és véglegesen. A fönt elmondottak így inkább csak a remény szavai.

Das bisher erreichte will aber noch sehr wenig besagen. Es ist im Vergleich zu unserer Volkszahl, zur Größe der Mißstände und der nationalen Gefahr ein winziger Taupfropfen.

Soll aus diesem Erziehungswerke unserem Volke reicherer Segen sprießen, so muß es ausgebaut werden. „*Es muß*“, um mit Ehrenmitglied Müller-Guttenbrunn zu reden, „*aus diesen spärlichen Anfängen eine ganze Volksbewegung entstehen; nicht 10 oder 20, es müssen Hunderte von deutschen Studierenden aus Ungarn nach Siebenbürgen wandern, Freiplätze und Stipendien müssen für diesen Zweck geschaffen werden.*“⁶⁶

Wenn in dem nächsten Jahrzehnt auch nur 100 Schwaben auf den siebenbürgischen Gymnasien in strammer völkischer Zucht heranwachsen, so muß die deutsche Bewegung in Südungarn dadurch einen so mächtigen Antrieb erhalten, daß sie die Schlingen und Netze, in die unser Bauernvolk verfangen ist, zerreißen, das Selbstvertrauen und die Widerstandskraft der Schwaben durch politische Siege und andere Erfolge stärken wird, statt wie bisher Existenzopfer zu fordern, die zage Gemüter vollends einschüchterten. Die Erfahrungen in Syrmien rechtfertigen die Behauptung, daß je 30 bis 40 solcher völkisch gestählter, von selbstloser Liebe zu ihrem Volke erfüllter, kampffreudiger junger Männer ein gewonnenes Komitat bedeuten. Um so sicherer, wenn sie aus ausgebreiteten und wohl-situierten Bauernfamilien stammen, so daß Familienbeziehungen und relative materielle Unabhängigkeit ihrem Auftreten und ihrer zukünftigen völkischen Aufklärungsarbeit von vornherein Gewicht und Bedeutung sichern. Es muß daher eine Richtlinie für die Anwerbung dieser nationalen Zöglinge sein und bleiben, gerade wohlhabendere begabte Bauernsöhne zu gewinnen – durch Ausgleichung der Mehrkosten, die mit dem Besuche der so entlegenen sächsischen Schulen verknüpft sind. – Manch einer von diesen wird nach erlangter voller Einsicht der Unterstützung gerne ent-traten wollen und auch können. Keinesfalls werden sie dem so schwer zu schaffenden nationalen Hilfsfonds auf der Hochschule mehr zu besonderer Last fallen. Es scheint ja auch durchaus nicht wünschenswert, mittellose junge Leute zu exponierten Stellungen in einem Kampfe heranzuziehen, der von gegnerischer Seite so gehässig und rücksichtslos geführt wird. *Nicht etwa eine mitleidige Wohlfahrtseinrichtung, sondern eine kulturpolitische Aktion soll eingeleitet werden, die berufen ist, in einem niedergedrückten deutschen Volkskörper lebendige, befreiende Kräfte zu wecken, ihn mit Wehr und Waffen zu versehen.*

Und mit welch geringen Mitteln ließe sich diese Ausrüstung von 2½ Millionen deutscher Volksgenossen mit den geistigen Waffen für den nationalen Existenzkampf durchführen; ließe sich die Beistellung der strategischen Leitung für das junge schwäbische Kolonistenvolk bewerkstelligen!

⁶⁶ A gondolat minden bizonnyal a hallgatói egyesület fennállásának tízéves évfordulóján, 1910-ben – a „Denkschrift” összeállítását megelőző évben – tartott nagyszabású rendezvényen hangozhatott el, ahol az ünnepi szónoklatot maga Müller-Guttenbrunn tartotta. A rendezvény a „Vereinigung” céljai köré stratégiai munkaprogramot kreáló reprezentatív „nagyeseemény” gyanánt maradt meg a résztvevők emlékezetében, ily módon szervesen beépült a későbbi német hallgatói nemzedék identitásába is. Az „Erzschwab” szóban forgó beszédének épp ezért további elemei is fennmaradtak. GRUBER, 1960, 108.; SENZ, 1977, 212.

Ein Opfer von 20.000 bis 25.000 M.,⁶⁷ acht Jahre hindurch entrichtet, würde die Unterstützung von 100 nationalen Zöglingen auf den sächsischen Gymnasien in Siebenbürgen mit je 200 bis 250 M. jährlich ermöglichen und so der deutschen Bewegung im Verlaufe eines Jahrzehntes durch 100 begeisterte junge Vorkämpfer durchschlagende Kraft verleihen.

Leider ist dieses Werk in materieller Beziehung ganz auf die Unterstützung des Mutterlandes angewiesen, was wir dem Kenner der politischen und rechtlichen Verhältnisse Ungarns nicht erst beweisen müssen. Das ungarländische Deutschtum ist ja noch vollständig unorganisiert. Und wie die öffentlichen Zustände nun einmal beschaffen sind, setzt sich jeder, der ohne ein großes Maß von Vorsicht für die deutsche Sache Eintritt, einer nicht unbedeutenden Gefahr aus. (Fall Heinz.)⁶⁸ Wir dürfen unter unserem eigenen Volke mit dem Plane nicht offen hervortreten und etwa in Aufrufen oder öffentlichen Versammlungen an seine Opferwilligkeit appellieren, weil damit die Sache selbst preisgegeben und verloren wäre. Es ist vielmehr Voraussetzung für das Gelingen jedes deutschvölkischen Unternehmens in Ungarn, daß es der magyarischen Öffentlichkeit gegenüber möglichst lange verborgen gehalten oder harmlos verkleidet werde. *Dieser Umstand verbietet auch jede hinschleppende Halbheit in dieser Sache und fordert gebieterisch einen energischen Anlauf, um durch eine entsprechende Anzahl von Zöglingen den großen nationalen Endzweck in möglichst kurzer Zeit sicherzustellen, bevor noch die Meute der Renegaten wach geworden ist und größere Widerstände hervorgerufen sind.*

Unerläßliche politische Vorsicht gestattet auch nicht, daß die wahren Stifter dieser Unterstützungen unter unserem Volke bekannt werden; als solche dürfen nominell nur deutschungarische Geldinstitute und Privatpersonen fungieren. Die Vereinigung selbst bediente sich im vergangenen Jahre bei der Anwerbung ihrer Schützlinge des Schildes der Raiffeisenzentrale in Temesvar und der Volksbank in Ungarisch-Weißkirchen,⁶⁹ welch letzteres Institut unter der Aufsicht unseres Ehrenmitgliedes, des Obmannes der ungarländischen deutschen Volkspartei, Dr. Ludwig *Kremling* auch die Geldgebarung übernommen hat.

Da aber zahlreichere Geldsendungen aus dem Reiche selbst an eine Bank Verdacht/s/-gründe gegen die „Pangermanen“ liefern könnten, haben wir unter Befürwortung führender deutschungarischer Persönlichkeiten beschlossen, die Geldmittel für das in

⁶⁷ Márkával számol a szerző, hisz németországi támogató körökhöz szól az irat!

⁶⁸ Az utalás Heinz Vilmosra vonatkozik, aki a bécsi székhelyű pängermán szervezet, a „Verein zur Erhaltung des Deutschtums in Ungarn” tagjaként felvilágosító – a magyar hatóságok által uszítónak bélyegzett – tevékenységet folytatott a nyugat-magyarországi Szentmargitbányán (Sankt Margarethen im Burgenland), amiért is 1910-ben letartóztatták és eljárást indítottak ellene. Vö. KEMÉNY, 1971, 444–445.

⁶⁹ Az erdélyi szászok szövetkezeti típusú pénzintézeteinek mintájára a 19. század utolsó éveitől kezdve szerveződtek meg a bánáti svábok hasonló elven építkező hitelintézetei, egyebek mellett Großscham, Triebswetter, Gertianosch, Mramorak, Werschetz, Segenthau, Lowrin, Liebling településeiken. Közéjük tartoztak a „Denkschrift”-ben említett temesvári (ma: Timișoara, Románia) és fehértemplomi (ma: Bela Crkva, Szerbia) bankok is. Ezek az intézmények az éledező „deutschnational” érzület, s ezzel együtt a századforduló óta szerveződő német nemzetiségi mozgalom támaszai voltak.

Angriff genomene nationale Erziehungswerk in Wien bei der *Zentralbank Deutscher Sparkassen* zusammenfließen lassen und sie als „*Deutschungarische Schulstiftung*“⁷⁰ nach den hier dargelegten Grundsetzen verwalten zu lassen von Vertrauensmännern der ungarländischen deutschen Volkspartei einerseits, und der Vereinigung deutscher Hochschüler aus den Ländern der ungarischen Krone anderseits. Im beiderseitigen Einvernehmen und mit Zustimmung der erwählten Herren wurde dieses nationale Vertrauensamt hervorragenden Persönlichkeiten des deutschungarischen Lebens übertragen, von denen ein Teil in Wien lebt. Da manche der Herren sich in exponierten Stellungen befinden, dürfen Namen nicht angeführt werden,⁷¹ weil eine Veröffentlichung derselben in der Presse doch nicht außer dem Bereiche der Möglichkeit liegt. Es wird jedoch dieser „*Deutschungarische Kulturrat*“⁷² mit dem Sitze in Wien seine Zusammensetzung den Leitungen der großen deutschen Schutzvereine auf brieflichem Wege bekanntgeben. Neben der Pflege und Sicherung des dargelegten völkischen Erziehungswerkes wird sich der Kulturrat nach Maßgabe einer späteren Ausgestaltung in Verbindung mit den bestehenden Vereinen zur Förderung der deutschungarischen Bewegung zur Aufgabe machen, die verschiedenen Richtungen der völkischen Bestrebungen untereinander im Einklang zu erhalten und sie allesamt gegenüber den Helfern aus dem Mutterlande zu vertreten.

Was nun das eminent wichtige Erziehungswerk anbetrifft, so teilen sich in die Arbeit der Anwerbung nationaler Zöglinge nach wie vor die Mitglieder der Hochschülervereinigung und die Vertrauensmänner der ungarländischen deutschen Volkspartei.

Voraussetzung einer ausgebreiteteren Werbearbeit ist aber, daß wir in wenigen Monaten festen Boden unter den Füßen haben und wissen, wie weit das Mutterland bereit ist, seine Söhne in Ungarn im Kampfe um ihre geistige und politische Emanzipation vom Magyarentum zu unterstützen. Und das hilfsbereite deutsche Herz, das für Messina, für Armenien, für Negermissionen usw. so viel hunderttausend Mark übrig hat,⁷³ kann doch nicht versagen, wenn das eigene Blut um Hilfe ruft. Gilt es doch ahnungslose

⁷⁰ A „Schulstiftung” és a belőle kinövő „Kulturrat” kapcsán SARIA, 1959; SENZ, 1977, 210 és 212–219.

⁷¹ Elnökké az „Erzschwabot”, Adam Müller-Guttenbrunn, az adminisztratív feladatokért felelős jegyzővé pedig az egyetemi ifúságot képviselő Bruno Kremlinget választották. A testület személyi hátterét világosan láttatja az első – már március elején – lebonyolított ülése, ahol mindenki jelen volt, aki a magyarországi németiség új szemléletű politikai mozgósításában bármilyen szerepet vitt. A nagy öregek, Steinacker és Müller-Guttenbrunn, a szervezés motorjaiként működő egyetemisták, Kraft és Kremling, az erdélyi százokkal való kapcsolat megtestestítője, Rudolf Brandsch, a délvidéki sváb mozgalmat összefogó Német Néppárt vezetői, Ludwig Kremling és Eduard Rittinger, a nyugat-magyarországi németeket megjelenítő Karl Wöllinger, az Alldeutscher Verband neves publicistái, Paul Samassa és (az erdélyi száz emigráns) Lutz Korodi, továbbá a bécsi VDU elnöke, Josef Patry.

⁷² GRUBER, 1960, 106–127. – A „Kulturrat” üléseinek iratanyaga Roderich Müller-Guttenbrunn (az „Erzschwab” legfiatalabb fiúgyermeke) hagyatékában fennmaradt.

⁷³ A „Denkschrift” nyilvánvalóan arra az áldozatkészségre utal, amelyet német egyházi és karitatív szervezetek tanúsítottak a 20. század első évtizedében, egyebek közt a kor közvéleményét megrázó 1908-as (80 ezer emberéletet követelő) szicíliai földrengés kapcsán, vagy épp az első világháborús nagy örmény genocídiumot pár évvel megelőző, akkor 30 ezer örmény áldozatot eredményező törökországi népirtás (az 1909-es adanai vérengzés) után.

deutsche Jugend vor geistiger Vergewaltigung durch ein tückisches Erziehungssystem zu bewahren, das darauf abzielt, sie zu Verächtern ihres Stammes zu machen. Und endlich ist es Ehrensache der ganzen deutschen Nation, die Schmach wett zu machen, die ihr das Magyarentum durch den nun vier Jahrzehnte lang betriebenen systematischen Raubbau an der deutschen Jugend Ungarns angetan hat. Welcher von den großen nationalen Vereinen und Schutzverbänden im Reiche – die österreichischen mußten aus Rücksicht auf die überaus empfindliche ungarische Regierung und infolge der erdrückenden Fülle eigener Aufgaben ihre Wirksamkeit satzungsgemäß auf Oesterreich einschränken – wird dazu nicht gerne seine Hand reichen wollen? Sie können es um so leichter, als der österreichischer Bruderstamm, der sich voller politischer Bewegungsfreiheit und einer vorzüglichen Organisation erfreut, in der Roseggerstiftung⁷⁴ (= 3 Millionen) und seinen blühenden Schutzvereinen einen Hort besitzt, der es ihm mehr und mehr möglich macht, den Verteidigungskampf an der Sprachgrenze ganz aus eigener Kraft zu führen.

In Ungarn wird kein bloßer Grenzkampf geführt, dort gilt es nicht etwa einer Brandung zu wehren, welche an den Außendämmen zehrt, sondern eine Sturmflut abzuhalten, die alles zu verschlingen droht. Nicht diese oder jene deutsche Schule, nicht eines, zehn oder zwanzig Dörfer an der Grenze stehen auf dem Spiele, sondern die Existenz des ganzen Volkes.

Die Not ist groß und wir glauben unerschütterlich, daß die Stimme des Blutes für uns sprechen wird und Hilfe naht. Man wird sich der schwäbischen Kolonisten, die erst so kurze Zeit den deutschen Mutterboden verlassen haben und doch so lange Jahre hindurch gründlich vergessen und zu Stiefkindern der Mutter Germania geworden waren, erinnern und ihnen Hilfe bringen in dem harten Kampfe um die Erhaltung ihrer deutschen Art.

Am besten geschieht dies, wenn Vereine und Private durch mehrjährige größere oder kleinere Beiträge dem ungarischen Deutschtume *Verteidiger aus eigenem B[l]ute* erstehen lassen.

Geldsendungen sind erbeten an die „Zentralbank deutscher Sparkassen“ in Wien I., Konto: „Deutschungarische Schulstiftung“.

Zuschriften an den derzeitigen Vorsitzenden des deutschungarischen Kulturrates, Herrn Adam *Müller-Guttenbrunn*, Schriftsteller, Wien, XVIII., Hofstadtgasse 17.

Sehr erwünscht wären Anzeigen, ob eine etwaige Leistung als einmaliger oder als jährlicher Beitrag gedacht sei. Dies läge im Interesse der Stabilität der Sache.

⁷⁴ A szóban forgó alapítvány névadója Peter Rosegger (1843–1918) osztrák író-költő volt, a népies romantika ünneplélt képviselője, akit még a pesti Heckenast Gusztáv fedezett fel s adta ki első munkáit. A századfordulón már a „deutschnational“ körök apostola, aki a hírhedt pángermán egyesület, a Deutscher Schulverein javára („tégla”-jegyek vásárlása révén) gyűjtést kezdeményezett „2000 korona ezerszer, az 2 millió korona” mottóval. – A „Rosegger-Stiftung” vagyonát a magyar sajtó pontosan számon tartotta. Egy a különböző osztrák és német pángermán egyesületeket (és azok anyagi erőforrásait) tételesen szemlélő újságcikkből tudjuk, hogy „1910 szeptemberében 1278 tégla volt 2 556 000 K[orona] értékben”, az áldozatvállalás mértékét ugyanakkor jól jelzi, hogy ehhez „a birodalmi németség 65 milliós tömege csak 105 téglat, azaz 210 000 koronát gyűjtött”. Vö. *A germanizáció várai*, In: *Pesti Hírlap*, 1911. június 7., 5–6, 5.

Wir haben in zwölfter Stunde diesen Mahnruf an den deutschen Brudersinn gerichtet und hoffen zu Gott, daß er nicht ungehört verhallen wird.*
Wien, im Feber 1911.

I. N. der Vollversammlung:

Stephan Kraft,
Rechtskandidat

Für den Ausschuß:

med. vet. **Ed. Müller** m. p.,⁷⁵
dzt. Obmann

phil. **Math. Strecker** m. p.,⁷⁶
dzt. I. Schriftwart

arch. **Bruno Kremling** m. p.,⁷⁷
dzt. Obmannstellvertreter

* Bei Abschluß dieser Schrift läuft uns die freudige Nachricht ein von der ersten größeren Zuwendung an die „Deutschungarische Schulstiftung“. – Der hochherzige Spender, ein schwäbischer Stammesgenosse, will leider ungenannt bleiben und läßt uns seine edle Gabe anzeigen als „*Privatbeitrag eines Schwaben aus Berlin 1000 M., durch Geheimen Regierungsrat Dr. Groos in Konstanz*“. Beiden Herren sei auch an dieser Stelle der Dank der deutschungarischen akademischen Jugend dargebracht.

⁷⁵ Eduard Müller, a hallgatói egyesület elnöke az 1909/10-es tanév őszi szemeszterében. (OBERKERSCH, 1960.) További működése nem ismert.

⁷⁶ Mathias Strecker, a hallgatói egyesület elnöke az 1911/12-es tanév őszi szemeszterében. (OBERKERSCH, 1960.) További működése nem ismert.

⁷⁷ Bruno Kremling (1889–1962), az 1906-ban Versec székhellyel megalakult Magyarországi Német Néppárt elnökének, Ludwig Kremlingnek a fia, a hallgatói egyesület elnöke az 1910/11-es tanév őszi szemeszterében, majd az 1911-ben létrehozott „Deutschungarischer Kulturrat” jegyzője. Az első világháború után visszatért a délszláv államhoz csatolt szülőföldjére, ahol szépirodalmi munkássága mellett az újvidéki *Deutsches Volksblatt* munkatársa 1939-ig. Ezt követően Bécsben, majd Heidelbergben telepedett le, újságíróként, szerkesztőként tevékenykedett. OBERKERSCH, 1960; DIPLICH, 1959.

Rövidítések és irodalomjegyzék

- IDGL Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, Tübingen
Nachlass Edmund Steinacker
- StAW Staatsarchiv Würzburg
Bestand RSF – Reichsstudienführung
- WWU Bibl Westfälische Wilhelms-Universität Münster, Institut für vergleichende Städtegeschichte, Bibliothek
Nachlass Hektor Ammann

*

Alldeutsches Tagblatt
Az Ujság
Deutsches Tagblatt für Ungarn
Deutschungarischer Volksfreund
Die Gegenwart
Népszava
Pester Lloyd
Pesti Hírlap
Pesti Napló

*

ANTOLOVIĆ–GEIGER
2015

Michael ANTOLOVIĆ – Vladimir GEIGER: *Berühmte Deutschen aus Srem – Stephan Kraft*, In: *Fenster. Zeitschrift für Kultur und Zusammenleben der Donauschwaben* [Sremski Karlovci], 16. (2015) 36–37.

BERTÉNYI
2001

IFJ. BERTÉNYI Iván: *Szövetség életre-halálra vagy érzelemmentes érdekközösség? A magyarok Németország-képe 1848-tól az első világháborúig*, In: *Újrakezdések krónikája. Magyar–német diplomáciai kapcsolatok*, szerk. UJVÁRY Gábor – PRÖHLE Gergely, Budapest, Corvina, 2001, 31–56.

- BLEYER
1917
BLEYER Jakab: *A hazai németiség*, In: *Budapesti Szemle*, 169. köt. (1917) 483. sz. 428–441.
- BRITZ
1957
Die Donauschwaben zwischen gestern und heute. Festschrift zur Fünfzig-Jahr-Feier des Schwabenvereins Wien, szerk. Nikolaus BRITZ, Wien, Donauschwäbische Landsmannschaft in Wien, Niederösterreich und Burgenland, 1957.
- DIPLICH
1959
Hans DIPLICH: *Bruno Kremling zum 70. Geburtstag*, In: *Südostdeutsche Vierteljahresblätter*, 9. (1959) 4. sz. 189–193.
- EISENBURGER
1979
Eduard EISENBURGER: *Sie erkannten die Zeichen der Zeit. Rumäniendeutsche politische Zeit- und Lebensbilder aus zwei Jahrhunderten*, Cluj-Napoca, Dacia, 1979.
- [GLATZ]
1842
[Eduard GLATZ]: *Deutsche Xenien aus und für Ungarn*, Leipzig, Tauchnitz, 1842.
- GRONEWEG
1941
Barbara GRONEWEG: *Die Anfänge der volkspolitischen Arbeit Edmund Steinackers 1867–1892*, München, Max Schick, 1941.
- GRUBER
1960
Ferdinand Ernst GRUBER: *Der Deutsch-ungarische Kultur-
rat*, In: *Südostdeutsches Archiv*, 3. (1960) 106–127.
- HALTMAYER
1987/1988
Josef HALTMAYER: *Deutschtum und Katholizismus im
Königreich Ungarn vor dem Ersten Weltkrieg*, In: *Südost-
deutsches Archiv*, 30/31. (1987/1988) 29–39.
- HAMM
1959
Franz HAMM: *Stephan Kraft zum Gedenken*, In: *Südost-
deutsche Vierteljahresblätter*, 9. (1959) 3. sz. 131–134.
- KALÁSZ–KOVÁCS–
BALOGH–KOMÁROMI
2002
KALÁSZ Márton – KOVÁCS József László – BALOGH F.
András – KOMÁROMI Sándor: *Fejezetek a magyarországi
német irodalom történetéből*, Budapest, Lucidus, 2002.
- KEMÉNY
1952
KEMÉNY G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez
Magyarországon a dualizmus korában*, I. 1867–1892, Buda-
pest, Tankönyvkiadó, 1952.

- KEMÉNY
1971
KEMÉNY G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, V. 1906–1913*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1971.
- KEREPESZKI
2012
KEREPESZKI Róbert: *A Turul Szövetség 1919–1945*, Budapest, Attraktor, 2012.
- KN
1931
Képviselőházi napló, 1931, XV. kötet (1933. május 2. – 1933. május 17.).
- KOVÁCS
2019
KOVÁCS Kálmán Árpád: *A nemzetiségi törvény egyház- és oktatáspolitikai vonatkozásai a dualizmus korában*, In: *Nemzetiségek és törvényhozás Magyarországon*, szerk. Uő, Budapest, Országház Könyvkiadó, 2019, 105–134.
- KRISCHAN
1987
Alexander KRISCHAN: *Die deutsche periodische Literatur des Banats. Zeitungen, Zeitschriften, Kalender, 1771–1971*, München, Südostdeutsches Kulturwerk, 1987.
- LADÁNYI
1979
LADÁNYI Andor: *Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben 1919–1921*, Budapest, Akadémiai, 1979.
- LADÁNYI
1995
LADÁNYI Andor: *Egyetemi ifjúsági szervezetek a Horthy-korszakban. Vázlatos áttekintés*, In: *Educatio*, 4. (1995) 2. sz. 265–284.
- LAKATOS
2010
LAKATOS Andor: *Jezsuita oktatás-nevelés Kalocsán (1860–1948)*, In: *Múlt és jövő. A magyar jezsuiták száz éve (1909–2009) és ami abból következik*, szerk. MOLNÁR Antal – SZILÁGYI Csaba, Budapest, METEM, 2010, 75–93.
- MADARAS
1964
MADARAS Éva: *Die Tätigkeit Edmund Steinackers zur Hebung des nationalen Selbstbewusstseins des ungarländischen Deutschtums im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts*, In: *Acta Universitatis Debreceniensis, Series historica*, 3. (1964) 111–140.
- MIKÓ
1989
MIKÓ Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*, Kolozsvár, Minerva, 1944. [Reprint: Budapest, Optimum, 1989.]

- MÜLLER-GUTTENBRUNN
1918 Adam MÜLLER-GUTTENBRUNN: *Deutsche Sorgen in Ungarn. Studien und Bekenntnisse*, Wien–Warnsdorf–Leipzig, Strache, 1918.
- MÜLLER-GUTTENBRUNN 1927 Adam MÜLLER-GUTTENBRUNN: *Der Roman meines Lebens*, szerk. Roderich MÜLLER-GUTTENBRUNN, Leipzig, Staackmann, 1927.
- NÉPSZÁMLÁLÁS
1912 *A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása*, Budapest, Athenaeum, 1912. (Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat; 42.)
- OBERKERSCH
1960 Valentin OBERKERSCH: *Donauschwäbische Akademikerverbände bis zum 2. Weltkrieg*, In: *Der Donauschwabe*, 10. (1960) Nr. 52.
- OROSZ
2014 OROSZ László: *Tudomány és politika. Fritz Valjavec (1909–1960) a két világháború közötti magyar–német tudománypolitikai kapcsolatokban*, Budapest, Ráció, 2014.
- OROSZ
[megj. alatt] OROSZ László: *A hazai sváb egyetemisták hallgatói mozgalmanak kérdéséhez. Az első világháborút megelőző időszak*, In: *Trianon és magyar felsőoktatás*, III., szerk. UJVÁRY Gábor, Budapest, Magyar Napló Kiadó, [megj. alatt].
- PETRI
1992 Anton Peter PETRI: *Biographisches Lexikon des Banater Deutschtums*, Marquartstein, Th. Breit, 1992.
- PUTTKAMER
2003 Joachim von Puttkamer: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn: Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914*, München, R. Oldenbourg, 2003.
- RÁNKI–PAMLÉNYI–
TILKOVSKY–JUHÁSZ
1968 *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*, szerk. RÁNKI György – PAMLÉNYI Ervin – TILKOVSKY Loránt – JUHÁSZ Gyula, Budapest, Kossuth, 1968.

- RÉZ
1935
Heinrich RÉZ: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918*, München, Verlag für Hochschulkunde, 1935.
- RIEDL
1970
Franz Hieronymus RIEDL: *Das Südostdeutschtum in den Jahren 1900–1918*, München, Südostdeutsches Kulturwerk, 1970.
- ROGL
1943
Ludwig ROGL: *Der Anteil Adam Müller-Guttenbrunns am völkischen Erwachen des Donauschwabentums*, Brunn–München–Wien, Callwey, 1943.
- RÓZSA
2001–2003
RÓZSA Mária: *Deutschsprachige Presse in Ungarn 1850–1920*, 1. rész, In: *Berichte und Forschungen. Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, 9. (2001) 7–198.; 2. rész, In: *Uo.*, 11. (2003) 59–141.
- SARIA
1959
Balduin SARIA: *Stephan Kraft und die Gründung der Deutsch-ungarischen Schulstiftung*, In: *Südostdeutsche Vierteljahresblätter*, 9. (1959) 4. sz. 185–189.
- SCHMIDT
1939
Isolde SCHMIDT: *Beiträge zur Geschichte des südostdeutschen Parteiwesens 1848–1914*, München, Schick, 1939.
- SCHÖDL
1974/75
Günter SCHÖDL: *Ungarns „Deutsche Bewegung“ und mitteleuropäische Politik am Vorabend des Ersten Weltkrieges*, In: *Südostdeutsches Archiv*, 17/18. (1974/75) 108–129.
- SEEWANN
2015
Gerhard SEEWANN: *A magyarországi németek története. I–II.*, Budapest, Argumentum, 2015.
- SEEWANN–PORTMANN
2018
Gerhard SEEWANN – Michael PORTMANN: *Donauschwaben. Deutsche Siedler in Südosteuropa*, Ulm, Donauschwäbisches Zentralmuseum, 2018.
- SENZ
1972/73
Ingomar SENZ: *Die „deutschnationale“ Bewegung in Südungarn vor 1914*, In: *Südostdeutsches Archiv*, 15/16. (1972/1973) 115–190.

- SENZ
1977
Ingomar SENZ: *Die nationale Bewegung der ungarländischen Deutschen vor dem Ersten Weltkrieg. Eine Entwicklung im Spannungsfeld zwischen Alldeutschtum und ungarischer Innenpolitik*, München, R. Oldenbourg, 1977.
- SENZ
1980
Josef Volkmar SENZ: *Durch Selbsthilfe zur Selbstverwaltung. Zum 50. Todestag Ludwig Kremlings*, In: *Südostdeutsche Vierteljahresblätter*, 29. (1980) 2. sz. 120–122.
- SENZ
1990
Josef Volkmar SENZ: *Geschichte der donauschwaben. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*, München–Sindelfingen, Donauschwäbische Kulturstiftung, 1990.
- SENZ
1994
Ingomar SENZ: *Die Donauschwaben*, München, Langen Müller, 1994.
- STEINACKER
1959
Harold STEINACKER: *Der Deutschungarische Katechismus von 1907*, In: *Südostdeutsches Archiv*, 2. (1959) 48–89.
- STEINACKER
1963
Harold STEINACKER: *Edmund Steinacker 1839–1929*, In: Uő: *Austro–Hungarica. Ausgewählte Aufsätze und Vorträge zur Geschichte Ungarn und der österreich–ungarischen Monarchie*, München, R. Oldenbourg, 1963, 312–325.
- SZÉCSÉNYI
2009
SZÉCSÉNYI András: *A Turul Szövetség felépítése és szerepe a két világháború közötti ifjúsági mozgalomban*, In: *Fejezetek a tegnap világából. Tanulmányok a 19–20. század történelméből*, főszerk. GERGELY Jenő, Budapest, ELTE BTK, 2009, 214–232.
- TILKOVSKY
1989
TILKOVSKY Loránt: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989*, Budapest, Kossuth, 1989.
- TILKOVSKY
1993
TILKOVSKY Loránt: *A Bleyer-portré problematikus vonatkozásai*, In: *Történelmi Szemle*, 35. (1993) 3–4. sz. 259–276.
- TOKODY
1997
TOKODY Gyula: *Edmund és Harold Steinacker a német Südostforschungban*, In: *Századok*, 131. (1997) 3. sz. 677–722.

- TOKODY
2001
TOKODY Gyula: *A pángermánizmus és a dualizmuskori Magyarország*, In: *Történeti tanulmányok [A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa]*, 9. (2001) 45–61.
- UJVÁRY
2010
UJVÁRY Gábor: *Egyetemi ifjúság és katolicizmus a „neobarokk társadalomban”. A Foederatio Americanáról*, In: Uő: *A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*, Budapest, Ráció, 2010, 413–493.
- WEIDENFELLER
1976
Gerhard WEIDENFELLER: *VDA – Verein für das Deutschtum im Ausland. Allgemeiner Deutscher Schulverein (1881–1918). Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Nationalismus und Imperialismus im Kaiserreich*, Frankfurt a. M., Lang, 1976.
- WERESCH
1975
Hans WERESCH: *Adam Müller-Guttenbrunn. Sein Leben, Denken und Schaffen*. I–II., Freiburg i. Br., [szerzői magánkiadás], 1975.
- WINDISCH
1965
V. WINDISCH Éva: *Kísérletek a dél-magyarországi németiség megszervezésére a századforduló éveiben*, In: *Történelmi Szemle*, 8. (1965) 1. sz. 23–60.
- WINDISCH
1966
V. WINDISCH Éva: *Egy század eleji kulcsregény és politikai háttere*, In: *Filológiai Közlöny*, 12. (1966) 446–462.